

HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor beoefenaars en vrienden van de historie van oostelijk Zuidlimburg

De landbouw in de Romeinse tijd

Dr J. M. G. van der Poet

Tot de basiskennis, die iedere Nederlandse kleuter geacht wordt te bezitten, behoort de wetenschap dat tussen Keulen en Parijs de weg naar Rome ligt.

Op latere leeftijd leert men al spoedig, dat er meer wegen naar Rome leiden en dat verschillende van die wegen in de Romeinse tijd door Limburg liepen. Wie met open ogen voor zijn omgeving langs deze wegen gaat, ziet talloze imponerende overblijfselen van de Romeinse cultuur.

Zodra hij echter de hoofdwegen verlaat en zijwegen inslaat om het leven en bedrijf van de landbouwer te leren kennen, blijkt hem dat deze tertiaire wegen meestal doodlopende wegen zijn en dat hij weinig of niets te weten komt over de landbouw in de Romeinse tijd.

Hoe komt dat? Naar mijn mening zijn hiervoor tenminste twee oorzaken aan te wijzen.

In de eerste plaats omdat de sporen, die de akkerbouw en veeteelt in de bodem nalaten, archeologisch vrij moeilijk te achterhalen zijn. Eerst na de Tweede Wereldoorlog boden nieuwe opgravingstechnieken de archeoloog de mogelijkheid zich een beter inzicht te verwerven in de landbouw uit lang vervlogen tijden. Helaas hebben de opgravingen van de meeste Romeinse boerderijen in Limburg vóór die tijd plaatsgevonden en wij mogen aannemen, dat daarbij vele gegevens voorgoed verloren zijn gegaan.

De tweede oorzaak is gelegen in het feit, dat de landbouw zo lang het stiefkind is geweest van de Nederlandse historicus. De rijke stedelijke cultuur met zijn handel, nijverheid en scheepvaart kon hem boeien, maar niet het gezwoeg van de eenvoudige boer.

Als uitvloeisel van deze beide oorzaken wordt in de vakliteratuur dan ook vrijwel geen aandacht besteed aan de Romeinse landbouw in

Limburg. Na een opsomming gegeven te hebben van de streken in Zuid-Limburg waar boerderijen gevonden zijn, schrijft Byvanck bijv. in zijn standaardwerk over *Nederland in den Romeinschen tijd*: „Maar dit alles boeit ons weinig. Blijkbaar is daar in den Romeinschen tijd alleen een landbouwende bevolking geweest, maar geen nederzetting van eenige beteekenis”. De oude tegenstelling stad-platteland, waarbij de stad alle aandacht voor zich opeist, is ook hier weer duidelijk waarneembaar. De welvarende bevolkingsagglomeraties, de grote verdedigingswerken en de legerplaatsen, kortom het spectaculaire, heeft slechts betekenis in deze gedachtengang. Op welke wijze het belangrijke vraagstuk van de voedselproductie voor deze maatschappij werd opgelost, komt er blijkbaar minder op aan.

Dit is te meer bevreemdend, omdat alle schrijvers het er over eens zijn, dat het Zuid-Limburgse heuvelland in de Romeinse tijd bezaaid was met boerderijen. De landbouw moet derhalve een zeer belangrijke bedrijfstak zijn geweest in die dagen, die aan vele handen werk gaf en die daarom meer belangstelling waard is, dan er tot dusver aan werd geschonken. Het is teleurstellend om telkens weer opnieuw te moeten constateren, dat over het landbouwbedrijf zo weinig in de opgravingsverslagen vermeld wordt.

Het grote aantal Zuid-Limburgse landbouwondernemingen in de Romeinse tijd is te verklaren door de hoogconjunktuur, die gedurende de eerste eeuwen van onze jaartelling in Gallië, het Rijn- en Maasland voor de landbouw ontstond. De in deze streken gelegeerde Romeinse troepen hadden een steeds groter wordende behoefte aan granen en ook de burgerlijke nederzettingen breidden zich uit. Voor de landbouwer dus een gouden tijd, die zich ook duidelijk in de boerderijbouw weerspiegelt. Waren de boerderijen aan het einde van de eerste eeuw nog klein van omvang, al spoedig werden zij door de tot welstand gekomen kolonisten uitgebreid met steeds meer bedrijfsgebouwen en graansilo's; het woongedeelte van de boerderij werd van meer comfort en luxe voorzien.

De oudste Romeinse boerderijen in Zuid-Limburg zijn vermoedelijk gesticht door Gallische kolonisten. Er zijn aanwijzingen, dat ook de inheemse landbouwers-bevolking van de hoogconjunktuur geprofiteerd heeft en de meer luxueuze levensgewoonten van de immigranten heeft overgenomen. Deze tijden van voorspoed en vrede verdwenen omstreeks het jaar 175. Vele boerderijen vielen toen ten offer aan Mars.

De vruchtbaarheid van de löss-gronden was reeds lang bekend. Reeds 4000 v. Chr. vestigden zich de eerste landbouwers van ons land in Zuid-Limburg. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat in de Romeinse tijd op deze gronden niet alleen in ons land, maar ook in het buitenland, een grote ontginnings-activiteit is waar te nemen.

Hoe deze ontginning geschiedde is nog niet bekend en evenmin kon een definitief bewijs geleverd worden, dat er een Romeinse kadastrale indeling van landbouwgronden, de z.g.n. centuriatio, is geweest. Prof. Edelman en Mevrouw Eeuwens menen sporen van een centuriatio in Zuid-Limburg ontdekt te hebben, die aansluit bij een dergelijke land-

indeling, die onlangs bij Tongeren in België gevonden is. Diepgaand onderzoek ter plaatse is echter nog nodig om na te gaan of deze sporen niet van recentere datum zijn.

Over de instandhouding van de bodemvruchtbaarheid, de bemestingsmethoden dus, tasten wij iets minder in het duister. Bemesting met dierlijke mest werd waarschijnlijk reeds toegepast. Op grond van de aanwezigheid van oude mergelgroeven is wel geconcludeerd, dat in de Romeinse tijd mergelbemesting op de Limburgse akkers in zwang was. Deze veronderstelling vindt steun in de mededeling van de Romeinse schrijver Plinius, dat de Ubiërs mergel uit de ondergrond van hun akkers opdolven en deze over hun bouwland verspreidden. Ook van Varro zijn soortgelijke uitspraken bekend.

Dat de Gallische kolonist bij de grondbewerking ijverig de schop hanteerde, bewijst een relief op een grafmonument, dat bij Aarlen in België gevonden werd. Ook maakte hij gebruik van de ploeg. In Limburg zijn nog geen onderdelen van een ploeg uit de Romeinse tijd te voorschijn gekomen, maar wel zijn er enkele ploegmodellen bekend uit het Duitse Rijnland. Een ploegende boer is afgebeeld op de Triomfpoort te Reims. Al deze ploegen bezitten een symmetrische schaar en zij zijn soms voorzien van twee kleinere ristertjes aan weerszijden van de ploegboom. Er zijn zowel ploegen met één als met twee staarten onder. Dergelijke ploegen trokken slechts ondiepe geultjes over het land zonder de grond om te keren, zoals bij onze tegenwoordige ploegen het geval is. De Limburgse ploegen zullen in wezen niet veel verschillen getoond hebben met de bedoelde buitenlandse voorbeelden. Zo lang geen bodemvondsten te onzent zekerheid geven, staat daaromtrent echter niets met zekerheid vast. Als trekdiër diende vermoedelijk het rund. Paarden werden vrijwel uitsluitend als rijdier gebezigd.

Het gebruik van de eg mag voor Zuid-Limburg niet uitgesloten worden geacht. Weliswaar zijn de archeologen in Zuid-Limburg niet zo fortuinlijk geweest als in Noord-Holland, waar men twintig jaar geleden de resten van een houten eg uit ongeveer dezelfde tijd vond, maar een bronzen model van een driebalkseg met 18 rechtstaande tanden in een laat-Romeins graf te Rodenkirchen maakt het niet onwaarschijnlijk, dat de eg ook in Zuid-Limburg reeds vroeg tot de bedrijfsinventaris van de boer behoorde.

Het maaien van het graan geschiedde, naar het mij voorkomt, nog met de sikkel en niet met de Gallische oogstmachine, die door Plinius en Palladius beschreven is. Dit laatste werktuig kreeg grote bekendheid door de vondst van een Romeins grafmonument bij Buzenol in België, waarop een duidelijke afbeelding van de machine voorkomt. Het werktuig bestond uit een lage kar, die door een rund of muilezel voor zich uitgeduwd werd. Aan de voorzijde van de kar waren een aantal lange tanden gemonteerd en daarachter bevond zich een verzamelbak, waarin de afgesneden aren konden worden opgevangen. Het was geen maaimachine in de eigenlijke betekenis van het woord; maaien deed het werktuig immers niet. De lange tanden dienden alleen om de halmen bijeen te brengen, zodat de aren met een soort zeis konden worden

afgesneden, telkens wanneer het werktuig daartoe tot stilstand was gebracht.

Dat deze oogstmachine niet in Zuid-Limburg in gebruik geweest is, leid ik uit twee feiten af. In de eerste plaats omdat Palladius uitdrukkelijk meedeelt, dat de oogstmachine alleen geschikt was voor vlak land. Op geaccidenteerd terrein, zoals in Zuid-Limburg, was het werktuig onbruikbaar. Deze constatering van Palladius wordt ondersteund door de vrij talrijke ijzeren sikkels, die in Limburg gevonden zijn. Ik was tot dusver niet in de gelegenheid al deze sikkels te bestuderen, maar degene die ik wel onder ogen had, waren nog van het oude prehistorische type. Het zwaartepunt van al deze sikkels lag verkeerd, zodat zij bij het maaien de neiging hadden met de punt naar beneden te draaien. Om dit tegen te gaan werd extra arbeid van de polsspieren vereist, hetgeen het werk niet bepaald vergemakkelijkte. In Engeland heeft men in Romeinse nederzettingen sikkels gevonden, die zo geconstrueerd waren dat het genoemde euvel zich niet voordeed. Het is dus mogelijk, dat ook hier te zijner tijd deze z.g.n. balanssikkels gevonden worden.

Na het maaien en opbergen van het graan in de schuren, is het dorsen aan de beurt. Vrij algemeen neemt men aan dat ons woord vlegel van het Latijnse flagellum is afgeleid en dat de dorsvlegel derhalve door Romeinse kolonisten zou zijn geïntroduceerd. Zolang niet het tegendeel is gebleken, moeten wij het daar maar op houden, maar ik moet er toch even op wijzen, dat ook andere dorsmethoden denkbaar zijn. Een zeer gebruikelijke methode om de graankorrels uit de aren te verwijderen was oudtijds bijv. het gebruik om runderen of paarden over het graan op de dorsvloer te laten rondlopen. En op een Romeins relief, dat in 1860 in Igel gevonden werd, is een gereedschap afgebeeld, dat zich eveneens zeer goed leent om graan te dorsen. Het bestaat uit een plat stuk hout, waaraan een kromme steel is bevestigd. Ik acht het zelfs zeer waarschijnlijk, dat dit gereedschap voor het dorsen werd gebruikt, omdat het tezamen met een wan is afgebeeld. Het wannen diende om het kaf en stof uit het gedorst graan te verwijderen en geschiedde gelijktijdig met of onmiddellijk na het dorsen. Een boer, die aan het wannen is, ziet men ook afgebeeld op een relief, dat te Mayence aan het licht kwam. De wannen op de hierboven bedoelde afbeeldingen hebben dezelfde vorm als de wannen, die tot in het begin van de 20ste eeuw in ons land gebruikt zijn. Zij waren eveneens van vlechtwerk gemaakt en hadden twee oren, waaraan ze tijdens het werk werden vastgehouden.

Na het wannen volgde tenslotte het malen van het graan. Talrijke molenstenen getuigen van de grote hoeveelheden graan, die voor de consumptie gereedgemaakt moesten worden.

Welke landbouwgewassen de Zuid-Limburgse boer in de Romeinse tijd verbouwde, moeten wij maar raden. De graanteelt zal wel de hoofdzaak geweest zijn. Hiertoe hebben ongetwijfeld enige tarwe-variëteiten en wellicht ook haver en rogge behoord. Dit laatste gewas kwam in ons land in de prehistorie niet voor. Bij het kouder worden van het klimaat omstreeks het begin van de jaartelling werd het echter op steeds grotere schaal verbouwd. Wanneer de resultaten van het archeologisch onderzoek

in Engeland ook op Zuid-Limburg mogen worden toegepast, zouden de graansoorten in ieder geval nog met gierst, gerst, spelt en emmer moeten worden aangevuld. Vermoedelijk zijn ook bij ons vlas, wortelgewassen, bonen en erwten in de Romeinse tijd geteeld. Aan Romeinse invloed zou ook de introductie van verschillende groenten en de aanplant van vruchtbomen te danken zijn.

Een sikkelvormig mesje, dat in de villa van Voerendaal werd gevonden en dat vermoedelijk gediend heeft om wijnranken te snoeien, doet veronderstellen dat men zich reeds in de Romeinse tijd toelegde op de wijnbouw. Of de wijnbouw echter een belangrijk onderdeel van het bedrijf vormde, is nog een open vraag. De hier in de Middeleeuwen geteelde druiven leverden slechts een lichte wijn op, die met allerlei kruiden en bessen drinkbaar gemaakt moest worden. Gezien de grote import van Spaanse wijnen lijkt het niet waarschijnlijk, dat de wijndruif hier in de Romeinse tijd op grote schaal geteeld is.

Over de rundveeteelt is weinig bekend. Het ligt voor de hand, dat rundvee in grote aantallen aangefokt werd voor de vleesvoorziening van de legers. Tevens was het rund, zoals wij reeds opmerkten, het belangrijkste trekdier van de boer. Gezien de belangrijke plaats van het rund in het landbouwbedrijf vraagt men zich onwillekeurig af of ook in Zuid-Limburg pogingen zijn gedaan om het inheemse rundvee te verbeteren, zoals bijv. gebleken is bij een opgraving in de omgeving van Xanten. Uit de grote hoeveelheid runderbotten, die men daar vond, heeft men kunnen afleiden, dat het oude runderras omstreeks het jaar 70 volledig vervangen was door een nieuw rundvee type.

Varkens en pluimvee zullen, evenals in Engeland, tot de veestapel hebben behoord. Wellicht heeft men ook bijen gehouden of althans de honing verzameld van wilde bijen, zoals men in het Duitse Rijnland heeft kunnen vaststellen.

Ik ben aan het einde gekomen van dit korte overzicht. Op grond van de huidige stand van het onderzoek in Nederland is er weinig meer over te vertellen. Wanneer wij zien wat er over de Nederlandse landbouw in de prehistorie bekend is, dan steekt onze kennis van de landbouw in de Romeinse tijd daar wel heel pover bij af.

Uit de steeds voortgaande uitbreiding en verfraaiing van de boerderijen kunnen wij opmaken, dat het de Zuid-Limburgse boer, althans de grootgrondbezitter, goed ging in de Romeinse tijd. Maar het landbouwbedrijf zelf onttrekt zich nog steeds grotendeels aan onze waarneming.

Wij weten nog niets over de oppervlakte van de bedrijven als geheel, noch van die van de afzonderlijke akkers. Wij zouden een beter inzicht willen hebben in de gewassenkeuze, in de introductie van nieuwe gewassen, wij zouden willen weten welke vruchtwisseling men toepaste, welke opbrengsten men per hectare verkreeg en of deze opbrengst in de loop der jaren groter werd. Wij zouden de omvang van de veestapel willen leren kennen en de vraag beantwoord willen zien of men het vee 's winters op stal zette en op welke wijze men in dat geval in de behoefte aan veevoeding voorzag. Wij zouden willen weten welke werktuigen de

boer in die dagen gebruikte, hoe deze er nu precies uitzagen en of men de voorschriften van de Romeinse landbouwschrijvers opvolgde. En zo zou ik door kunnen gaan.

De landbouwhistoricus heeft gemakkelijk vragen, de archeoloog moet de moeilijke antwoorden geven. Maar dat deze antwoorden er te zijner tijd zullen komen, daar staat de deskundigheid van de Nederlandse archeoloog borg voor!

De ambachtelijke kunsten

Prof. dr J. J. M. Timmers

Willen wij over de toegepaste kunst der romeinse periode in onze landen spreken, dan moeten wij noodgedwongen velerlei terreinen betreden. Op sommige daarvan zal de oogst van onze bevindingen groot zijn, op andere daarentegen uiterst klein. Als wij trachten de genera op te sommen komen wij tot de volgende zaken: decoratieve schilderkunst, wand- en vloerbekleding, beeldhouwkunst, giet-, smeed- en drijfkunst in metaal, en tenslotte het vervaardigen van vaatwerk in glas en ceramiek.

Over de schilderkunst kunnen wij kort zijn, daar zij zich in wezen bepaalt tot resten van een betrekkelijk eenvoudige wanddecoratie in bepaalde villae; hetzelfde geldt voor de uit mozaieksteentjes samengestelde vloeren. Van beide soorten kunstambacht, want meer is het zeker niet, zijn betrekkelijk schamele resten gevonden o.m. bij de ontgraving van de villa te Vlengendael bij Bocholtz.

Heel wat belangrijker zijn de relicten van de beeldhouwkunst. Toen U dit fraaie stadhuis betrad zag U bij de ingang enkele nabije importante resten van grafzuilen, gevonden in het muurwerk van de thermen, benevens een brok van een sierlijk stenen wasbekken, uit hetzelfde badgebouw afkomstig. Deze stukken wijzen er ons al van meet af aan op, dat in deze verre uithoek van het Imperium een weliswaar provinciale kunst werd bedreven, maar dat zij in handen lag van meesters met aangeleg en zin voor de sculptuur. Dat valt ons ook op aan andere stukken in ons gewest gevonden: naast die van Coriovallum is ook de bodem van het oude Trajectum aan de Maas steeds een vruchtbare vindplaats geweest van Gallo-romeinse sculpturen: Wie kent niet de curieuze voorstelling van een duel tussen twee zwaardvechters, gladiatores? Het is de slotfase van het wrede spel: aan de verliezer is het wapen ontvallen en zijn tegenstander staat klaar om hem de beslissende stoot toe te brengen. Het slachtoffer heft in een laatste smeking zijn hand op naar de toeschouwers, immers zij zijn het, die voor hem over leven en dood beschikken kunnen. Steken zij hun vuisten op met de duimen omhoog, dan is hij gered, maar het tegenovergestelde teken, „Pollice verso” betekent voor hem het einde. Reeds deze korte beschrijving verraadt iets van de dramatische spanning, die leeft in dit kleine zandstenen reliëf met zijn twee sobere figuren. Ook andere stukken uit dezelfde stad vertonen trekken van onmiskenbaar meesterschap, zo de eveneens in het Bonnefantenmuseum bewaarde Viergodensteen, een rechthoekig zandstenen blok, dat aan zijn vier zijden versierd is met in reliëf gekapte godenfiguren. Eén daarvan, aan zijn attributen herkenbaar als Apollo, lijkt in zijn slanke en waarlijk klassieke naaktheid een verre herinnering te bewaren aan het beroemde beeld van de zonnegod, dat bekend staat

als de Apollo van Belvedere. Wat was zulk een viergodenstein eigenlijk? In feite niets anders dan het voetstuk van een hoge geschubde zuil, die op haar beurt weer de beeltenis van de oppergod Jupiter of van een gigant te paard droeg, opgericht bij driesprongen of kruispunten, de verre voorloper lijkt te zijn van onze latere wegkruisen. Resten van zulke zuilen zijn op meerdere plaatsen in ons gewest gevonden. Zo bevinden er zich allerlei fragmenten in het genoemde museum, niet slechts van geschubde zuilen en kapitelen, maar ook nog brokstukken van een veel grotere viergodenstein en tevens van de bij Grevenbicht gevonden beelden, die naar alle waarschijnlijkheid ooit dergelijke zuilen bekroond zullen hebben. Ook de te Kessel gevonden en thans te Leiden bewaarde en in tegenstelling tot de zojuist genoemde slechts aan drie zijden met een godenfiguur versierde, fragmentarische sokkel is van een Jupiter-zuil herkomstig.

Op talrijke plaatsen in Limburg kwamen fragmenten van in steen gekapte inscripties aan het licht, meest onderdelen van wij-altaren of van grafstenen; een enkele maal, zoals in het geval van de in Heerlen gevonden steen van Sattionius Iucundus, herinneren zij aan een memorabel feit, in casu het herstel, in de 2de helft der 3de eeuw, van de reeds genoemde thermen.

Een belangrijk stuk kwam te Voerendaal aan het licht. Het is een uit roodbruine zandsteen gekapte vrouwenkop, waarschijnlijk een portret; het rijk bewerkte kapsel van de hier voorgestelde dame kan naar de 2de eeuw verwijzen, die overigens zonder meer de bloeiperiode der steensculptuur in deze regionen schijnt geweest te zijn. Ontegenzeggelijk wordt het hoogtepunt gevormd door de reeds door een der vorige sprekers gememoreerde sarcofaag van Simpelveld, thans te Leiden en in Limburg door enkele afgietsels vertegenwoordigd. Zij is — en daarom mag zij wel een unicum heten — niet aan de buitenzijde, maar aan de binnenkant met beeldhouwwerk versierd; een dame, waarschijnlijk de overledene, ligt op een sierlijk rustbed, omringd door allerlei voorwerpen uit haar eigen omgeving: meubels, als tafels, stoelen, en kasten, gebruiksvoorwerpen, als glazen flessen en bronzen vaatwerk. Ook de buitenzijde van haar woning zien wij er. De overledene lijkt nog jong en in de sacrofaag werd een gouden ring aangetroffen met het opschrift IVNONI MEAE, aan mijn Juno. Zou niet de echtgenoot zijn gestorven vrouw hebben willen doen rusten temidden van een omgeving die herinnerde aan de vertrouwde dingen van hun geluk? Wat er ook van zij, deze urnenkist is een stuk van unieke betekenis, waarvan wij slechts kunnen betreuren, dat het ons gewest verlaten moest.

Urnenkisten als zodanig zijn minder zeldzaam, maar gewoonlijk blijven zij òf geheel onversierd òf zijn zij inwendig voorzien van enkele in de wand uitgekapte nisjes. Meestal worden zij in beroofde staat aangetroffen en het heeft er meestal de schijn van dat deze grafschennis al zeer lang geleden heeft plaats gevonden. Wat er nog over is van de bijgaven, zoals b.v. de genoemde gouden ring te Simpelveld, is blijkbaar aan de aandacht van de dieven ontsnapt. Zeer rijk aan bijgaven daarentegen waren de talrijke graven die voor weinige jaren in de Maastrichtse

Pandhof werden opengelegd, maar zij vallen eigenlijk al tot de Frankische periode te rekenen. Dat wij ze hier toch even in het voorbijgaan noemen vindt zijn oorzaak in het feit, dat een groot deel der gevonden voorwerpen en met name ook het vaatwerk in glas of aardewerk van laat-Romeinse oorsprong was.

Overigens is het opvallend hoe rijk de Limburgse bodem is aan relicten van Gallo-romeinse beeldhouwkunst. Is het toeval, dat in het Maasdal gedurende alle fasen van de cultuur de beeldhouwkunst heeft gebloeid? Hangt dit soms met deze allervroegste scholing samen? Het lijkt op het eerste gezicht gewaagd dit te veronderstellen. Toch zou er een kern van waarheid in kunnen schuilen: immers de allervoornaamste brandhaard der karolingische beschaving, die zich op uitdrukkelijke wil van Karel de Grote op de oudheid oriënteerde, was binnen de omgrenzing van het Maasgebied gelegen, luttele mijlen van hier. U hebt begrepen dat wij op Aken duiden. Hoe oneindig veel meer zal er toen ter tijde in deze streken aan resten van Gallo-romeinse sculptuur hebben bestaan, dan wij nu nog kennen. De inwerking der klassieke vormgeving laat zich vervolgen in de Ottoonse ivoren, in de reliëfs van de rond 1115 vervaardigde bronzen doopvont te Luik, in de 30 jaar later ontstane reliekenbuste van St. Alexander uit Stavelot. Ook in de romaanse steensculptuur doet zich de oudheid telkens weer inspiratief gelden. Zo ergens in de middeleeuwse kunst sprake is van „klassieke vorming”, dan is het wel hier.

Maar keren wij tot de Romeinen terug. Behalve sculptuur in steen treft men, meestal vrij kleine, metalen, gewoonlijk bronzen beedjes aan van goden, waaronder de figuren van Mercurius en Hercules opvallend veel voorkomen. Mercurius was behalve god der dieven en van de handel, volgens de mededeling van Tacitus ook de oppergod der Germaanse volkeren en als zodanig de geromaniseerde versie van Wodan; volgens dezelfde schrijver komt Hercules onder de Germaanse goden op de tweede plaats; vermoedelijk was hij identiek met Thor of Donar.

In vele gevallen zijn deze beedjes vrij grof van makelij, maar zo nu en dan ontmoet men andere die kennelijk imitaties zijn van grotere sculpturen en daaraan de allure en de juiste proporties ontlene. Een voorbeeld daarvan is het Mercurius-beeldje, kort geleden in het Maastrichts Stokstraat-kwartier gevonden. Het geeft de god in zittende houding weer, met een geldbuidel in de vooruitgestoken hand. Als zodanig is het waarschijnlijk tevens een amulet tot bevordering van economische voorspoed. Dit motief van de aangeboden geldbuidel is overigens bij soortgelijke Mercurius-figuren in Noord-Europa verre van zeldzaam. Mogen wij Tacitus geloven, dan waren de Germanen er afkerig van hun goden in mensengedaante voor te stellen; dat het hier toch geschiedt wijst er ten overvloede op, hoezeer de hier levende bevolking vermengd en geromaniseerd was.

In de resten van de Romeinse woonhuizen, niet enkel van villae, maar ook in de woningen, die deel uitmaakten van de meer gesloten aglomeraties als Coriovallum en Traiectum, treffen wij overigens talrijke metalen voorwerpen aan. Het bronzen vaatwerk voor huiselijk gebruik is fraai en bijna modern van vorm, een enkel Italisch importstuk overtreft in

dit opzicht de provinciale producten. Ook olielampjes, die met kettinkjes en een haak aan bronzen standaards konden worden opgehangen, werden uit hetzelfde metaal vervaardigd, al blijven zij veel zeldzamer dan het gangbare uit aardewerk vervaardigde tpe. In een te Elsloo gevonden urnenkist werden onlangs een zeer sierlijk van een hengel en een los dek-seltje voorzien bronzen potje aangetroffen, dat misschien kan hebben gediend voor het bewaren van zalfolie, benevens een aantal bronzen strigiles of schraapijzers, die werden gebruikt voor het afschrappen van deze olie, die men na het baden wel als masseermiddel toepaste. Meubelbeslag, bronzen kranen, slotplaten en sleutels doen ons iets vermoeden van de betrekkelijke luxe, die de meubilering der Gallo-romeinse woningen kenmerkte en waarover ook reeds de voorstellingen in de sarcofaag van Simpelveld ons het een en ander leerden. Uit brons werden ook allerlei voorwerpen tot dagelijks gebruik vervaardigd: fibulae of mantelspelden, een enkele maal met email versierd en overigens in talloze typen voorkomende amuletten, gespen, sierbeslag van riemen en paardetuig, knopen, ringen en wat al niet. Op ander gebied brengen ons schrijfstiften die gebruikt werden om aantekeningen vast te leggen op de met was bedekte tafeltjes. Deze schrijfstiften zijn aan het andere einde breed en plat: men kon er het geschrevene mee uitwissen, b.v. om fouten te verbeteren. Saepe stilum vertas, keer vaak je schrijfstift om, luidt de raad van de dichter Horatius aan hem, die zijn gedachten aan het papier, lees: het wastafeltje, toevertrouwt. Verder zijn er allerlei spelden, naalden, spatels, mesjes, ook bronzen schelletjes in allerlei grootte. Een aantal in bronzen plaatjes ingegrifte of ingeponste opschriften, die gevonden werden in de resten van een villa te Ravenbosch, verdienen een afzonderlijke vermelding; een ervan is een tabula patronatus, die door de pagus Catualinus, een nederzetting ter plaatse van het huidige dorp Heel, aan de bewoner van die villa, een zekere Titus Tertinius, die in het bewuste pagus een bestuursfunctie had vervuld, was toegekend. Ten slotte was er ook nog het gevaarlijke speelgoed, waar de mens niet buiten kan: wapens, zwaarden, lansen en een prachtige umbo of schildknop in 1872 gevonden te Hout-Blerick. Hij is vervaardigd van verguld brons, heeft een doorsnede van 26 cm. en is in het midden versierd met een Gorgo-kop in sterk reliëf, omgeven door lauwerkransen. Dit unieke stuk bevindt zich in het Rijksmuseum KAM te Nijmegen. Het Maastrichtse museum bezit een aantal kleinere bronzen schijven met soortgelijke voorstellingen.

Maar niet slechts uit brons werden werktuigen, voorwerpen en wapenen vervaardigd, ook ijzer werd veel toegepast. De villa van Vlengendael bewaarde allerlei landbouwwerktuigen: rieken, schoffels, bijlen, hamers, maar ook scharnieren, deurbeslag, hangsloten en zelfs een koe-bel. In een gedeeltelijk uit ijzer, gedeeltelijk uit brons vervaardigd slot stak nog de sleutel.

Ceramische producten bleven in zeer grote getale bewaard, hetgeen wij op de eerste plaats danken aan de reeds vermelde gewoonte om in de brandgraven bijgaven te plaatsen. Deze bestaan voor het overgrote deel uit schalen, kruiken, kommen en kannen, die offergaven bevatten. Ook

in de resten der woningen treft men uiteraard vaatwerk of scherven daarvan aan. Enerzijds zijn dat alledaagse gebruiksvoorwerpen, uit keuken en huishouden, vervaardigd van vrij ruw, ongeglazuurd of soms vernist aardewerk, inheemse producten, die gedurende heel de periode der Romeinse overheersing met name te Heerlen, blijkens de hier alom aangetroffen bakovens, werden vervaardigd en die men gemeenlijk pleegt aan te duiden met de benaming Belgische waar. Maar naast deze eenvoudige en goedkope inheemse producten gebruikte men ook fijnere ceramiek die van elders werd ingevoerd. Vooreerst de roodbruine terra sigillata, in de oorsprong een product van Aretium (Arezzo) in Italië. Het heeft een zacht-glanzend oppervlak en is in zijn meer luxueus uitgevoerde soort met versieringen in reliëf overdekt en van het ingedrukte naamstempeltje van de maker voorzien. Echte Aretijnse stukken zijn in onze streken zeldzaam: onze meeste sigillata is afkomstig uit Gallië, met name uit de werkplaatsen van La Graufesenque, waar men naast rijk versierde pronkstukken ook onversierde schotels, schalen en drinkkoppen vervaardigde. De reliëfs werden door middel van vormen en later ook met rad-stempels aangebracht. Zeldzamer zijn de in barbotine versierde stukken, met opgespoten reliëf-ornament, die in de Rijnstreek werden vervaardigd, waar o.a. Rheinzabern een belangrijk productiecentrum was.

De terra nigra lijkt op de terra sigillata, maar zij werd in de oven gesmoord en kreeg daardoor een diep-zwarte toon. Grote wijnbekers kregen soms een decor in helderleurige barbotine, waarin opschriften werden opgenomen als: ME VIVATIS (Proost), MISCE MI (Meng mij de wijn) en dergelijke. Jachtbekers noemt men stukken, voorzien van een doorlopend patroon van honden die wild achtervolgen. Grote amforen ter bewaring van wijn of olie zijn blijkens de er op voorkomende firma-stempels meestal importstukken uit Spanje.

Het is merkwaardig, dat men toen reeds de kostbare stukken in terra nigra en sigillata op goedkope wijze trachtte te imiteren door gewoon wit aardewerk, bruinrood of zwart te lakken; wel een bewijs, dat de echte producten kostbaar waren en dat kitsch iets is van alle tijden.

Het Romeinse vaatwerk laat zich veelal reeds naar zijn vorm dateren: de oudere stukken zijn sierlijk van lijn en hun cultuur is vol spanning; deze spanning verdwijnt later en verslappen de vormen geleidelijk.

Een hoofdstuk apart wordt gevormd door het glas, dat in onze streken vrij veel voorkomt, gezien het feit, dat een der voornaamste centra der glasindustrie, Keulen, niet alleen betrekkelijk dichtbij lag, maar tevens door de grote heerbaan met Coriovallum, Tricht en aanpalende gebieden verbonden was. Het zijn niet slechts de bekende balsamaria, reukflesjes, vroeger algemeen voor tranenflesjes aangezien, men treft ook flessen, kannen, diervazen, schalen en kommen, ja zelfs as-urnen aan van glas. De kleur varieert van helderwit via blauw, groen, rose en paars tot bijna zwart. Het glaswerk kan in mallen geblazen zijn, allerlei fantasierijke vormen aannemen of versierd zijn met opgelegde glasranden in blank of gekleurd glas. Dit laatste is het geval bij het werk van de zgn. Schlangenfadens-meister, die in Keulen werkzaam was en van wiens pro-

ducten ook het een en ander in onze omgeving bewaard bleef. Samenvattend kan men zeggen, dat de toegepaste kunsten zoals die tijdens de Romeinse overheersing in ons gebied floreerden, getuigen, niet van overdadige weelde maar van rustige welvaart, zoals die door een overwegend landelijke bevolking werd genoten. In een dergelijk milieu blijven kostbare stukken, als het te Heerlen gevonden barnstenen Eros-figuurtje, dat wij tot slot nog vermelden, tot de uitzonderingen behoren.

Trier

als Römische Kaiserresidenz

und Sitz der Gallischen Präfektur

Dr W. Reusch

Im 3. Jahrhundert erlebte das Römische Imperium eine schwere Krise, die seinen Fortbestand ernsthaft gefährdete. Besonders kritisch war die Lage an den Grenzen des Reiches. Im Südosten bedrohten Carpen, Goten und Perser die Grenzen an der unteren Donau und am Euphrat. Im Nordwesten drangen alemannische und fränkische Stämme nach dem Zusammenbruch der rechtsrheinischen Grenzverteidigung über den Limes und den Rhein in die germanischen und gallischen Provinzen ein. Wo die militärische Kraft zur Abwehr nicht ausreichte, musste der Friede durch die Macht des Goldes teuer erkauf werden. So flossen grosse Mengen römischen Goldes und umfangreiche Sachlieferungen als Tribute oder jährliche Subsidien an die barbarische Stammesfürsten, um sie bei guter Laune zu halten.

Um den wachsenden Bedarf an Menschen für das Heer decken zu können, wurden rücksichtslos Aushebungen vorgenommen, die schliesslich zur Entvölkerung des Landes führten. Die hohen Mannschaftsverluste zwangen dazu, die Lücken im Heer zunehmend mit Germanen und Orientalen auszufüllen. Durch die hohen Aufwendungen für die Armee und durch den Geldstrom, der unablässig ins Ausland floss, war die Finanzkraft des Reiches aufs äusserste angespannt.

Neu errichtete Münzprägestätten in der Nähe strategischer Brennpunkte mussten den wachsenden Geldbedarf für die Entlohnung der Soldaten decken. Der Geldumlauf wuchs ins Unermessliche, entging jeder Kontrolle und führte zu inflationistischen Preissteigerungen. Die Folge davon war der völlige Zusammenbruch der römischen Währung gegen Ende des 3. Jahrhunderts. Man ging schliesslich wieder zum Tauschhandel über.

Um der Gefahr an den Grenzen schnell Herr werden zu können, griff manche Provinz in äusserster Not zur Selbsthilfe. Die dort stationierten Truppen stellten einen ihrer Heerführer bzw. Statthalter mit ausserordentlichen Vollmachten aus, riefen ihn zum Kaiser aus und übertrugen ihm damit gleichzeitig das Oberkommando. So hat das gallische Sonderkaisertum — erinnert sei z.B. an die Kaiser Postumus, Victorinus und Tetricus mit ihren Residenzen in Köln und Trier — die Grenzen der gallischen Provinzen erfolgreich gegen den Ansturm der Germanen verteidigt.

Die Macht des Militärs, das nunmehr die Kaiser ernannte und nach Belieben wieder absetzte bzw. beseitigte, wuchs zusehens. Nicht selten wurden in verschiedenen Provinzen zur gleichen Zeit Kaiser ausgerufen, die nun um die Macht rangen, bis in blutigen Bürgerkriegen die Entscheidung zugunsten einer Partei herbeigeführt war. In rascher Aufeinanderfolge wechselten die Herrscher. Fast unumschränkt herrschte die kaiserliche Leibwache, die Prätorianergarde, die sich als wahrer „Kaisermacher“ betätigte und deshalb gefürchtet war. Zeitweilig übte die Soldateska eine wahre Schreckensherrschaft aus. An Stelle der Disziplin traten oft Plünderungen, Gewalttaten und Meuchelmord.

Einige Kaiser wie z.B. Galerius (253—268) und Aurelius (270—275) festigten wieder die Zentralgewalt und versuchten den Aufständen mit einschneidenden Massnahmen zu begegnen. Ihren Bemühungen aber waren nur kurzfristige Teilerfolge beschieden.

Auch die Gebietsteile der Niederlande, die damals zum römischen Herrschaftsbereich der Provinz Niedergermanien gehörten, und am Unterlauf des Rheins ihre Staatsgrenze hatten, blieben von den Wirren nicht verschont. Die Geschichte der niederrheinischen Siedlungen und der Befestigungen der Rheingrenze, des niederrheinischen Limes, in der 2. Hälfte des 3. Jahrhunderts ist noch zu wenig geklärt. Die Münzfunde mancher Kastells in Holland hören um die *Mitte des 3. Jahrhunderts* auf wie z.B. in Valkenburg, Utrecht, Vechten. Dies ist auch für Holland eine Zeit der Unruhe. Die Germanen jenseits des Rheins bedrohen die Grenze. Durch Ueberschwemmungen wird das Land im Bereich der Wasserläufe mehr und mehr unbewohnbar. Sowohl in den Städten wie auf dem flachen Land ist die Bevölkerung im Laufe des 3. Jahrhunderts stark zurückgegangen. Z.T. wurden die Anlagen abgebrochen.

Zwischen 260—270 sind die Germanen in grossen Scharen über die römische Reichsgrenze vom Rhein vorgedrungen. Und so haben sich die Franken im Gebiet der Bataver festgesetzt.

Ständige Bedrohung des Reiches von aussen, Zusammenbruch der Wirtschaft, Verarmung, innere Wirren und zeitweilige Anarchie kennzeichnen jene Zeit, in der viele Menschen durch furchtbare Erdbeben, Seuchen und Hungersnöte dahingerafft werden.

Erst durch die geniale Reichsreform Kaiser Diokletians im Jahre 286 wird die Einheit des römischen Staates wieder gefestigt. Das gesamte Reichsgebiet wird in 2 Hälften aufgeteilt. Diokletian wählt den bisherigen Kronprinzen Maximianus zu seinem Mitkaiser und überträgt ihm die westliche Reichshälfte mit Mailand als Residenzstadt während er selbst von Nikomedien aus die östlichen Reichsteile verwaltet.

Maximian, der im Jahre 287 in Trier den Antritt seines 1. Konsulates feierte, musste mitten aus der Feier heraus gegen die Franken ziehen, die bis vor die Stadt vorgedrungen waren. Er verjagte die Feinde. Sodann zog er an den Niederrhein, hielt die Franken in Schach und erzielte schliesslich Verträge mit ihnen. — Damals terrorisierten auch sächsische und fränkische Piraten die Küstengebiete. Maximianus beauftragte den im römischen Heeresdienst stehenden Menapier Carausius mit der Niederschlagung der Seeräuberbanden. Carausius gelang es,

Franken und Suxonen zu schlagen. Dann allerdings unterschlug er die Kriegsbeute und liess sich zum Kaiser ausrufen. Als der Kaiser ihm den Prozess machte, trat er offen auf die Gegenseite und schürte in Britannien zum Krieg.

Angesichts solcher Gefahr und den vielen Aufgaben, die den beiden Kaisern (Augusti) gestellt waren, ernannten sie zu ihrer Entlassung im Jahre 293 je einen Kronprinzen (Caesar), der aber nicht am Hofe seines vorgesetzten Kaisers, sondern in einer anderen Stadt seinen Regierungssitz hatte. Im Osten wurde Galerius eingesetzt, im Westen Constantius Chlorus. Die beiden Regenten bevorzugten ebenso wie die Kaiser Standorte, die in der Nähe politisch gefährdeter Gebiete und in Reichweite der militärischen Fronten lagen. Galerius hatte seinen Sitz in Sirmium, Constantius Chlorus bezog seine Residenz in Trier. Damit rückt Trier im Jahre 293 in den Rang der kaiserlichen Residenzstädte.

Constantius Chlorus, der Vater Constantin d. Gr. nahm dem Kampf gegen Carausius auf, der mit seiner Land- und Seemacht in der Zwischenzeit eine bedrohliche Gefahr für das Reich geworden war und von Britannien aus Stützpunkte auf dem Festland ausgebaut hatte. Mit einer Flotte, die er in Trier ausgerüstet hatte, fuhr Constantius moselabwärts und den Rhein hinab nach Britannien und schlug in mehrjährigen Kämpfen den Aufstand des Carausius und dessen Nachfolger Allectus nieder. Aber mit der Rückgewinnung Britanniens allein war der Friede noch nicht gesichert. Constantius musste auch die Frankengefahr auf dem Festland beseitigen. Er vertrieb die Franken aus dem Mündungsgebiet, zwang sie, das Bataverland wieder aufzugeben und siedelte sie im Hinterland an, um auch die Zahl der Bauern wieder etwas aufzustocken. Ausserdem wurden die neuen Siedler zum römischen Heeresdienst verpflichtet. Der hervorragende Erfolg des Constantius wurde auch durch die Herausgabe besonders grosser Triumphalmünzen in Gold, die in der kaiserlichen Münzprägestätte zu Trier geprägt wurden, gebührend gefeiert. Im Jahre 306 sassen die Franken im Bataverland bis an die Rheinmündung. In der Folgezeit sollten sie eine entscheidende Rolle bei der Verteidigung der nördlichen Reichsgrenze spielen.

Trier, hinter den schützenden Höhenzügen von Eifel und Hunsrück gelegen, war als neue Kaiserresidenz von den beiden rheinischen Grenzmetropolen Mainz und Köln fast gleich weit entfernt und daher für die ihr zugedachten grossen Aufgaben besonders geeignet.

Aufgrund der diokletianischen Neuordnung gehörte der Niederrhein jetzt zur *diocesis Galliarum*, die in 8 Provinzen unterteilt war. Der Niederrhein mit den holländischen Gebietsteilen gehörte immer noch zur Provinz *Niedergermanien*, die jetzt die neue Bezeichnung „*Germania secunda*“ führte, die Zentralverwaltung aber sass in Trier, der Hauptstadt der Diözese Gallien.

Das Hauptziel der Staatreform Diokletians war es, das Kaisertum der Willkür der Soldateska zu entreissen, die Hauptstadt und den Einfluss des Senats weitgehend auszuschalten und sein Regim unabhängig zu machen. Seine Neugründung, ein Vierkaiser-Kollegium bewährte sich

bestens. Durch das Zusammenwirken der vier Herrscher konnte das Reich besser unter Kontrolle gehalten werden. Die Souveräne durchzogen häufig ihre Territorien und waren sozusagen allgegenwärtig. Durch die Ueberhöhung der Herrscherperson, die für den Untertan unantastbar war, sollte der Kaiser vor Attentaten ehrgeiziger Offiziere und skrupelloser Elemente geschützt werden. Daher die Einführung eines strengen orientalischen Hofzeremoniells. Der Kaiser war zugleich „Dominus et Deus“ und genoss kultische Verehrung. Die absolutistische Herrschaftsform sollte unter Constantin d. Gr. noch weiter ausgebaut werden.

In Trier begann er seine glanzvolle Karriere, die ihm zunächst die Nachfolge als Caesar sicherte, ihn dann zum Mitkaiser werden liess, bis er sich schliesslich die Gesamtherrschaft erkämpft hatte. Indem er seine 3 Söhne zu Unterkaisern ernannte, hatte er die Erbdynastie wieder eingeführt.

Um die Verwaltungsdienststellen noch strenger unter Kontrolle zu haben, teilte er das ganze Reichsgebiet in vier Präfecturen auf. Die Praefectura Galliarum umfasste den ganzen Westen von Britannien bis zur Südküste Spaniens. An ihrer Spitze stand der praefectus praetorio, der als höchster Zivilbeamter seines Bereichs in Trier residierte. Die Präfecturen waren wieder in Diözesen und Provinzen unterteilt. Den Präfecten waren 3 grosse Aufgabenbereiche zugewiesen.

1. In der Verwaltung unterstanden ihm die Post, Zünfte, Schulwesen, öffentliche Bauten, staatliche Waffenlager. Die Militärverwaltung dagegen war ihm entzogen. Letztere verwaltete der magister aequitum galliarum.
2. In der Rechtssprechung war er Berufungsinstanz und in seiner Dienststelle Richter seiner Beamten.
3. Ihm oblag die Einziehung einer der wichtigsten Steuern der Spätzeit, der annona. Hierfür hatte er einen grossen Beamtenapparat notwendig, der für die Präfectur in Trier allein auf 2000 Personen geschätzt wird.

Die folgenden Jahrzehnten brachten im Reich wie auch besonders im Niederrheinischen Grenzgebiet noch viele Kämpfe. Im Jahre 358 zog der Caesar Julianus gegen die Franken am Niederrhein und schloss mit ihnen Verträge, wonach sie auf römischem Reichsgebiet als Untertanen bleiben durften. Nach dem Julian durch friedliche Ansiedlung von Franken längs des Rheines nach und nach Ruhe und Ordnung geschaffen hatte, konnte er auch wieder die Rheinschiffahrt in Gang bringen, die durch die Germanen bedroht war. Der Wasserweg musste gesichert werden, um das Getreide aus Britannien ins römische Hinterland zu schaffen. Julian liess 600 Schiffe an der Rheinmündung bauen, die in Britannien Getreide zu laden hatten. Die Transporte auf dem Rhein konnten nun wieder ungestört durchgeführt werden. In dem von romtreuen Franken besiedelten Gebiet liess Julian kleinere militärische Stützpunkte zur Kontrolle der Schiffahrt errichten, am Rhein baute er Getreidespeicher. Eine Anzahl von Städten und Kastellen wurden damals wieder neu belegt. Spätromische burgi, Wachtposten sind bekannt z.B.i.

Cuyk und Heumensoord. Die *castra hercules* liess er wieder errichten. Auf dem Goudsberg bei Valkenburg und im Kastell Heerlen sowie im Kastell Maastricht wurden Funde des 4. Jahrhunderts gemacht. Nicht zu vergessen ist Nijmegen, dessen Siedlung weiter bestanden hat, wie ein spätrömisches Gräberfeld unter einer mittelalterlichen Kirche bestätigt.

Die Ansiedlung von Franken auf linksrheinischem Gebiet im 4. Jahrhundert erfolgte mit ausdrücklicher Zustimmung und Unterstützung der Kaiser. Die neuen Siedler übernahmen nun die Aufgabe des römischen Grenzschutzes. So kam es, dass Franken selbst gegen Franken kämpften. Die römischen Grenztruppen wurden bis auf einige Posten zurückgezogen. Die gesamte römische Zivilverwaltung der *germania secunda* aber blieb bestehen, und so erklärt es sich auch, dass bis zum Ende des 4. Jahrhunderts ein reges römisches Leben in den Städten festzustellen ist.

Kaiser Valentinian I. (364—375) führte wieder ein Kaiserkollegium ein und hielt sich selbst meistens in der gallischen Präfektur auf. Ammianus berichtet von ihm, dass er den ganzen Rhein vom Rätien bis zum Ozean mit grossen Anlagen ausstattete und befestigte Plätze errichtete.

Erst gegen 395 wird die Kaiserresidenz von Trier nach Mailand und die Präfektur nach Arles verlegt. Als Stilicho im Jahre 402 Truppen aus Britannien und Gallien für den Kampf gegen Allarich abzieht, ist das Schicksal des Rheingebietes besiedelt. Auch die linksrheinischen Franken vermögen sich nicht mehr gegen die ungeheure Flut germanischer Stämme zu behaupten. Mit der Herrschaft der Römer verschwanden auch ihre verwaltungstechnischen Einrichtungen. Die Provinzen hörten auf zu bestehen. Das römische Erbe übernahm die Kirche, die durch das Mailänder Edikt Constantins d. Gr. im Jahre 312 zur Staatskirche erhoben worden war. Mehr und mehr übernimmt sie römische Einrichtungen in ihren kirchlichen Verwaltungsapparat. In der Stadt sitzt der Bischof, das Stadtgebiet ist sein Sprengel. Die Hauptstadt der Provinz aber wurde Sitz des Metropolitanbischofs.

In dieser Eigenschaft hat Trier eine hervorragende Rolle gespielt. Im Jahre 314 nahm Agritius als Bischof von Trier an der Synode zu Arles teil. Von Köln aus war Bischof Maternus anwesend. Constantin d. Gr. liess am Nordende des kaiserlichen Palastes zu Trier eine grosse Doppelkathedrale erbauen, in der Athanasius gegen die Irrlehre des Arianismus predigte. Durch ein Dekret Papst Leo d. Gr. wird Bischof Leontius von Trier zum Alterspräsidenten der gallische Kirche ernannt. Hieronymus verbrachte in jungen Jahren eine Zeit seiner theologischen Studien in Trier. Ambrosius, dessen Vater *praefectus praetorio* in Gallien war, weilte später mehrfach am Trierer Kaiserhof.

Männer von höchster Autorität und weitragender Bedeutung lebten und wirkten hier gestaltend im Sinne einer abendländischen Gemeinschaft, Trier, die spätrömische Kaiserresidenz ist zugleich das geistige Zentrum des frühen Christentums nördlich der Alpen. In dieser hervorragenden Sonderstellung hat sie ihren Einfluss gewiss auch bis zum Niederrhein

wirksam werden lassen. Bischof Servatius, ein begeisterter Anhänger des Athanasius und daher ebenfalls Bekämpfer des Arianismus wurde in Begleitung des Trierer Bischofs Maximinus auf einer Gesandtschaftsreise zum Kaiser Constantius in Alexandria von Athanasius mit grosser Auszeichnung empfangen. 384 starb er als Bischof in Maastricht, wo ihm in der Kirche von St. Servaes ein bleibendes Denkmal gestiftet ist.

Die anfänge des christentums im Rheinland

Dr H. Borger

Durch Ausgrabungen werden nicht nur die Reste von Bauten, Siedlungen und Gräbern bekannt, sondern aus diesen Resten lassen sich in vielen Fällen auch geschichtliche Ereignisse ablesen. So konnten mit Hilfe von Ausgrabungen auch neue Aufschlüsse über die Anfänge des Christentums gewonnen werden. Das ist umso belangreicher, als die schriftlichen Nachrichten über den Beginn des Christentums in unserer Gegend ganz unzureichend sind.

Zunächst: eine rheinische Kirche hat es nie gegeben. Vielmehr muss man die Anfänge des Christentums im Rheinland zugleich mit der Entwicklung in Gallien sehen. In dem politischen Raum Galliens nämlich gehörten auch die römischen Provinzen an Rhein und Mosel. Wenn wir trotzdem, den Kirchenhistorikern Wilhelm Neuss und Eduard Hegel folgend, die Frühgeschichte der rheinischen Kirche aus dem Umkreis ihrer politischen und kirchlichen Einordnung herausheben, so deshalb, weil der Rang der rheinischen Erzbistümer: Mainz, Köln und Trier vornehmlich auf ihrem hohen Alter beruht.

Die erste christliche Gemeinde Galliens scheint in Lyon bestanden zu haben. Sie ist für das Jahr 170 bezeugt. Bischof Irenäus von Lyon, der um 200 verstarb, kennt in Germanien gegründete Kirchen. Damit brauchen aber nicht an Rhein und Mosel gelegenen Gemeinden gemeint zu sein, denn die Provinz Germania Superior erstreckte sich gegen Ende des 2. Jahrhunderts bis nahe Lyon. Gegen die Mitte des 3. Jahrhunderts ist nach Gregor von Tours eine planmässige Ausbreitung des Christentums in Gange gewesen. Damit verbunden war die Einrichtung von Gemeinden in Süd- und Westgallien. Es werden die Städte Arles, Narbonne, Toulouse, Clermont, Limoges, Tours und Paris genannt. In dieser Zeit entstanden auch in Ostgallien die ersten Gemeinden. Um 450 teilt der Kirchenhistoriker Sozomenos mit, dass fast alle an das Reich angrenzenden Völker seit der Zeit des Gallienus, also seit 260, mit dem Christentum bekannt geworden seien. Im Verlaufe der seit damals nicht mehr abreisenden Grenzkämpfe werden auch christliche Priester als Gefangene in die Hand der Barbaren gefallen sein und dort missioniert haben. Selbst bei vorsichtigem Abwägen der Situation wird man daher festhalten, dass um die Mitte des 3. Jahrhunderts auch an Rhein und Mosel die christliche Lehre nicht mehr unbekannt war. Zeugnisse dieser ersten Spuren christlichen Lebens sind aber nur schwer zu fassen. Diese Christen werden sich wie in anderen Gebieten der damaligen Welt, zu ihren Gottesdiensten in Privathäusern versammelt haben. Solche Privathäuser, wie wir sie aus Rom durch Ausgrabungen kennen, sind bis jetzt im Rhein—Moselgebiet noch nicht gefunden worden. Dafür besitzen wir andere Zeugnisse. Heute wissen wir nämlich, dass die für das Mittelalter charakteristischen Märtyrerlegenden, in denen die Bemühung die An-

fänge der rheinischen Kirche mit dem Glanz des Martyriums zu versehen, farbigen Niederschlag gefunden haben, keine blossen Erfindungen frommer Pfantasten gewesen sind.

So ist mit der Bonner Kirche seit jeher das Martyrium der Heiligen Cassius, Florentius und Mallosus verbunden gewesen. Die Legende kennt sie als Mitglieder der thebaischen Legion, deren Soldaten unter Diokletian niedergemacht wurden, weil sie den Göttern nicht opferten. Das Martyrium der thebaischen Legion hat das Mittelalter fasziniert und man begegnet dieser Geschichte überall da am Rhein, wo in Mittelalter unter den Kirchen die Gräber vieler Toter gefunden wurden, die man für Märtyrer hielt. Das beginnt in St. Maurice, dem römischen Aganum in der Schweiz und führt über Mainz, auch Trier, nach Bonn, Köln und schliesslich nach Xanten. In dieser Legende, die im 10. Jahrhundert in der Passio Gereonis in Köln ihre endgültige Gestalt gefunden hat, sind, wie wir heute wissen, die verschiedenen örtlichen Legenden zu einer Gesamtgeschichte zusammengewachsen.

Unter dem Bonner Münster, wo 1928 ausgegraben wurde und in dessen Nähe wir im Augenblick wieder ausgraben, liegt ein römisches Gräberfeld des 3. Jahrhunderts. Inmitten heidnischer Gräber sind hier schon im 3. Jahrhundert Christen beigesetzt worden. Das ist nicht ungewöhnlich, denn sowohl in Rom wie in vielen anderen Städten des Imperium Romanum haben die Christen keineswegs sofort eigene Friedhöfe besessen. Auch das Petersgrab in Rom befindet sich inmitten einer vornehmen heidnischen Nekropole. Man wird diesen Zustand als geradezu typisch für das römische Reich bezeichnen müssen und darin einen Abglanz jener Toleranz erblicken, die die spätantike Welt ausgezeichnet hat. Daher ist es auch ungemein schwierig, christliche Gräber von heidnischen zu unterscheiden. Denn so wie es christliche Gräber mit Beigaben gibt — bedeutende Zeugnisse des Frühchristentums stammen bekanntlich aus Gräbern — sind heidnische Gräber ohne Beigaben nicht selten. Unter dem Einfluss der Mysterienkulte setzt sich spätestens seit dem 2. Jahrhundert auch bei nichtchristlichen Menschen die Körperbestattung an Stelle der Brandbestattung durch, ein weiterer Gesichtspunkt, der die Trennung der Gräber nach Christen und Nichtchristen erschwert. Ist man kritisch, so gibt es eigentlich nur wenige Hinweise, die es erlauben, ein Grab als das eines Christen anzusprechen. Ein untrüglicher Beweis für den christlichen Charakter des Toten ist eigentlich nur die Inschrift des Grabsteines, kann auch eine Beigabe mit christlichen Zeichen oder Begebenheiten sein. Ein Hinweis kann sich aber auch aus der Geschichte eines Grabes ergeben, wie z.B. in Bonn. Hier war unter der Krypta eine kleine Totenmemoria erhalten. Der längsrechteckige Raum wurde durch eine umlaufende Sitzbank gebildet. In dem Raum standen zwei quadratische steinerne Tische. Der eine war völlig erhalten. Er hatte in seiner Oberfläche eine Terra-sigillata Schale des 3. Jahrhunderts zur Aufnahme der Totenspeise und einen Stranding für ein Weingefäss. Wahrscheinlich war diese Anlage von einem offenen Holzpfostenbau überdeckt.

Eine Totenmemoria wie die unter dem Bonner Münster gelegene ist von

vielen spätantiken Grabanlagen bekannt. Dass es sich hier um eine christliche Anlage handelt, das geht aus der Geschichte des Grabes hervor. Nach der Zerstörung um 300, möglicherweise in der Verfolgung des Diokletian, wurde das Grab sorgfältig mit Erde zugedeckt und blieb in der Erinnerung, denn im Verlaufe des 4. Jahrhunderts ist dicht um die Cella memoriae begraben worden. Die in steinernen Särgen beigesetzten Toten sind durch Grabsteine als Christen ausgewiesen. Da alle Särge auf die Memoria Rücksicht nahmen, kann kein Zweifel sein, dass die Toten dieses Grabes wegen hier beigesetzt worden sind. Die Toten haben also die Nähe des Heiligengrabes gesucht. Dieser Vorgang ist nicht ungewöhnlich. Er ist von vielen anderen Stellen bekannt.

Um 400 wurden die Särge von einem längsrechteckigen aus Steinen errichteten Saal überbaut. Die Memoria lag in der Mitte des Baues. Ihre Stelle wird im Fussboden gekennzeichnet gewesen sein. Die Fundamente dieser ersten kleinen Bonner Kirche bestanden ausschliesslich aus römischen Weihedenkmälern. Das heisst, dass das Christentum um 400 auch im Rheinland die Macht der alten Götter überwunden hatte. In der nachrömischen Zeit geriet das Grab nicht in Vergessenheit. Immer wieder wurde in der Kirche und in deren Umgebung begraben. Die um 400 errichtete Kirche selbst bestand noch im 7. Jahrhundert. Sie bildete dann den Kern eines karolingischen Neubaus, der im 8. Jahrhundert entstand und mit dem ein Kanonikerstift verbunden wurde. Bis zum 11. Jahrhundert — und das ist entscheidend — war die im Jahre 804 genannte Villa Basilika, die weltliche Siedlung, so angewachsen, dass sie als Kern der heutigen Stadt Bonn gelten kann.

Am Anfang der Trierer Kirche stehen die Bischöfe Eucharius und Valerius. Ihnen folgte Maternus. Ein Bischof dieses Namens ist zwischen 313 und 314 auch für Köln bezeugt. Es bleibt fraglich, ob diese Bischöfe identisch waren. Da Bischof Maternus auch am Beginn der Tongerer Bischofsliste steht, hat die Legende *einen* Maternus als Bischof dieser drei Bistümer angenommen. Hegel entnimmt dem, dass die Kölner Gemeinde von Trier und die von Tongern von Köln her gegründet worden sei. Bis jetzt ist unbekannt, wo in vorkonstantinischer Zeit in diesen drei Städten die Gemeindekirchen bestanden haben.

Mit dem Jahr 313 beginnt ein neuer Abschnitt in der Geschichte der christlichen Kirche. Im Verlaufe des 4. Jahrhunderts nehmen die Zeugnisse des Christentums vor allen bei den Gegenständen des täglichen Lebens zu. Aus dem Ende des Jahrhunderts kennen wir viele christliche Grabinschriften, Grabbeigaben auch Kleinkunstgegenstände mit christlichen Zeichen, wie Ringe, Amulette, Gewichte und sogar Spielsteine. Dazu kommt die planmässige Zerstörung verschiedener Tempelbezirke, so im Altbachtal bei Trier oder in Bonn, wo ein Hl. Bezirk zerstört wurde. Kurzum: das Christentum hat damals den Alltag erobert.

Im 4. Jahrhundert hat die christliche Lehre rasche Ausbreitung gewonnen. So wird eine christliche Gemeinde in Mainz für 358 bezeugt, wo 368 den Alemannen die Einnahme der Stadt gelang, weil die Einwohner zur Feier eines christlichen Festes in der Kirche waren. Um die Mitte des 4. Jahrhunderts besteht in Tongern eine christliche Gemeinde,

deren Bischof Servatius war. Obschon noch nicht geklärt ist, ob damals schon eine christliche Landmission betrieben wurde, gibt es dafür Anhaltspunkte.

Trier, seit 260 Kaiserresidenz, bildete den glanzvollen Mittelpunkt kirchlichen Lebens. Die uns hier nach dem Kriege durch die Tatkraft von Theodor Kempf zugefallenen Zeugnisse für die Kraft und den Glanz, die damals die Trierer Kirche ausgezeichnet haben, sind kaum hoch genug zu veranschlagen. An der Stelle umfangreicher Palastanlagen unter dem heutigen Dom und der Liebfrauenkirche ist hier spätestens nach 326 eine grosse Doppelkirchenanlage als Bischofskirche gebaut worden. Zwischen diesen beiden grossen Kirchen, die viele Nebengebäude hatten, befanden sich zwei Baptisterien. Athanasius, der 346 in Trier bei Kaiser Konstantz weilte, sah den Dom damals noch im Bau, während der unter heutigen Liebfrauenkirche gelegene Teil schon länger vollendet war. Unter Kaiser Gratian erfolgte zwischen 370 und 380 ein Umbau, wobei das Presbyterium durch einen quadratischen Chorbau ersetzt wurde. Dieser Chorbau ist heute noch in dem Langhaus des romanischen Domes erhalten.

Aehnliche Bischofskirchen müssen in Mainz, Köln, Tongern und Maastricht bestanden haben. Die Kölner Bischofskirche scheint an der Stelle des heutigen Domes gelegen zu haben.

Vielfach sind aus Friedhofskapellen Kirchen hervorgegangen. Dafür ist St. Severin zu Köln ein Beispiel. Hier wurde inmitten eines heidnischen Gräberfeldes an der von Köln nach Bonn führenden römischen Strasse am Anfang des 4. Jahrhunderts eine Grabkapelle errichtet, offensichtlich für eine christliche Familie. Diese Anlage ist am Ende des 4. Jahrhunderts zu einer dreischiffigen Kirche ausgebaut worden, wahrscheinlich von Bischof Severin, der in der Vorhalle dieser Kirche begraben wurde. In Trier ist auf dem nördlichen Friedhof eine Memoria, vermutlich von Bischof Agricius errichtet worden. Ausser ihm wurden in dieser Anlage die Bischöfe Maximin und Niketius begraben. Seit dem 10. Jahrhundert steht an dieser Stelle die Kirche St. Maximin. Ebenfalls auf dem nördlichen Trierer Gräberfeld wurde am Ende des 4. Jahrhunderts ein weiteres Oratorium errichtet. An dieses ist eine Gruft für den Bischof Paulinus angefügt worden. Paulin war in Phrygien in der Verbannung gestorben und ist nach seinem 358 erfolgten Tode nach Trier überführt worden. Die Beschläge seines Sarges, die zu den schönsten frühchristlichen Zeugnissen gehören, sind uns erhalten geblieben. Ueber seinem Grab steht heute die Paulinkirche.

Von diesen Totenmemorien ist eine andere Gruppe von Totenkapellen abzuheben. Es sind dies Memorien über den Gräbern von Märtyrern. Die bedeutendste von Ihnen ist St. Gereon zu Köln. Diese Memoria, ein grosser Ovalbau mit Apsiden, einer Westvorhalle und einem Vorhof ist heute bis zum Dachgesims in den spätromanischen Dekagon von St. Gereon erhalten. Der prunkvolle Bau, in der zweiten Hälfte des 4. Jahrhunderts errichtet, hat konstantinische Zentralbauten im Orient zum Vorbild. Er steht über den Gräbern von Märtyrern. Seiner kostbaren Ausstattung wegen nannten ihn die Kölner die Kirche zu den

goldenen Heiligen.

Ebenfalls aus dem 4. Jahrhundert stammt die dreischiffige Gedächtnisanlage über den elf Gräbern unter St. Ursula zu Köln. Ein älterer Bau wurde am Ende des 4. Jahrhunderts von einem vornehmen Römer Clematius erneuert. Die Erneuerung ist in einer ausführlichen antiken Inschrift überliefert, die als ein wichtiges Zeugnis für das Martyrium der Jungfrauen in Köln anzusehen ist.

Kann man annehmen, dass die Martyrien denen die Bauten von Gereon und Ursula in Köln gelten noch in die vorkonstantinische Zeit gehören, so sind zwei Martyrien für die 2. Hälfte des 4. Jahrhunderts bekannt.

Um 400 starb in Mainz Alban, der auf dem Südfriedhof beigesetzt wurde. Ueber seinem Grab ist ein Gedächtnisbau von 29 zu 14 m errichtet worden.

Genauer unterrichtet sind wir über die Anfänge des christlichen Xanten, wo unter der Stiftskirche des Hl. Viktor Walter Bader 1933 die Gebeine zweier gewaltsam getöteter Männer fand. Sie sind unter Julian Apostata zwischen 361/63 niedergemacht worden. Zwanzig Jahre später wurde über dem zunächst einsam vor der römischen Stadt Colonia Traiana gelegenen Grab ein hölzerner Gedächtnisbau errichtet mit zwei Mensen für den Totenkult. Um dieses eine Grab entstand bald ein frühchristliches Gräberfeld, nach einem Brand folgte einer provisorischen Memoria um die Mitte des 5. Jahrhunderts eine solche aus Stein. In der nachrömischen Zeit, wo die römische Stadt verödete, blieb dieses Doppelgrab in der Erinnerung, zog die Gräber der Merowinger an und wurde zum Kern der mittelalterlichen Stadt Xanten, wie wir bei unseren Untersuchungen, die noch im Gange sind, nachweisen konnten.

Die bisher bekanntgewordenen Zeugnisse für das frühe Christentum sind ein treffender Beleg dafür, wie dieses aus den Anfängen im Verlaufe des 4. Jahrhunderts einen mächtigen Aufschwung nahm. In den grossen Bauten von Trier und Köln wird das Wohlwollen des Kaisers sichtbar. In der Tatsache, dass Trierer und Kölner Bischöfe auf die vom Kaiser einberufenen Synoden wie der von Arles und Sardika vertreten sind, dass andere, wie Paulinas, für ihr Eintreten zu Gunsten des Athanasius verbannt wurden, ist zu erkennen, dass die rheinische Kirche auch dem Kirchenregiment des Kaisers unterworfen war. Demgegenüber ist von Belang, dass in unserer Gegend die erste Blüte des Christentums der Zugehörigkeit zur Reichskirchenorganisation zu danken ist.

Trier hat in dem Leben des Hl. Augustin eine wichtige Rolle gespielt. Der Bericht über Einsiedler, die in Trier nach dem Vorbild des ägyptischen Mönchsvaters Antonius lebten, hat ihn ergriffen, und ist mit Anlass zu seiner Taufe gewesen. Wahrscheinlich hat sich der Hl. Hieronymus, der zwischen 367 und 371 in Trier war, hier für das Einsiedlerleben entschieden.

Das 5. Jahrhundert, die Zeit der Auflösung des römischen Reiches und der fränkischen Reichsbildung, ist eine Zeit des Uebergangs gewesen, in der vieles zerbrach, die Kirche aber überdauerte. Gewiss, in den Grenzstädten wie Mainz und Köln ist es zu vorübergehenden Unterbrechungen gekommen, wie insbesondere der Unvollständigkeit der

Bischofslisten in Köln, Mainz und Tongern abzulesen ist; nur in Trier liegt diese Liste fast lückenlos vor: Aber an den Gräberfeldern ist doch die Kontinuität abzulesen, so in Xanten, Köln, Bonn, Mainz und Trier wozu weitere Orte wie Bingen, Boppard, Andernach und andere kommen.

Die Uebergangszeit findet Ausdruck auch in den Zerstörungen. Trier wechselte zwischen 411 und 428 viermal den Besitzer. Die grosse Doppelkirche wurde gründlich zerstört, Kapellen und Memorien blieben nicht verschont, auch in Xanten brannte die Memoria ab. Aber wie dort schon um 450 ein Steinbau über dem Doppelgrab von neuem Leben kündet, so ist es auch andernorts gewesen.

Im 6. Jahrhundert ist es Niketius von Trier, eine kraftvolle Natur, der die zerstörte Doppelkirche wieder aufbaut. Aber auch aus Mainz und Köln sind uns die Wiederherstellungen von Kirchen und Memorien überliefert.

Als Chlodwig sich und sein Volk 496 taufen lässt, wird jene für die Zukunft entscheidende Wandlung eingeleitet. Die Entwicklung wird vom Adel bestimmt, der auch in der Geschichte der Kirche eine wichtige Rolle spielt. In der 2. Hälfte des 6. Jahrhunderts finden wir fränkische Adlige als Bischöfe: Modoald in Trier und Kunibert in Köln.

Mit dem Eintritt des fränkischen Adels in die Kirche, wächst dieser neues Leben zu. Die Umgrenzung der Bistümer wird vorgenommen, die Gründung von Landkirchen deutet auf spätere Pfarrbezirke hin. Einige solcher Landkirchen, oft von den Adligen als Eigenkirchen errichtet, sind uns durch Ausgrabungen bekannt. Sie waren am Ende des 7. Jahrhunderts durchweg aus Holz. Gerade hier bedarf vieles noch der Untersuchung. Erwähnen wir noch, dass Dagobert I. den Kölner Bischof Kunibert die von den Merowingern in Utrecht gegründete und von den Friesen zerstörte Kirche übertrug, die diesem auszubauen aber nicht gelang.

Endlich: dem fränkischen Adel kommt das Verdienst zu, die Bedeutung des Klosterlebens erfasst zu haben, das seit etwa 591 in Burgund durch den Iren Kolumban verbreitet wurde. Das Rhein—Moselgebiet wurde erst im 7. Jahrhundert von dieser Bewegung erfasst, zunächst das Trierer Bistum. Noch in das 7. Jahrh. fallen auch Klostergründungen in der Diözese Lüttich, so Nivelles, Stablo und Malmedy. In den Bistümern Mainz und Köln setzt diese Bewegung, soweit wir wissen, erst im Verlaufe des 8. Jahrh. ein.

Die Anfänge des Christentums können wir für unsere Gegend auf das 3. Jahrh. festlegen. Das 4. Jahrh. sah es in rascher, schon glanzvoller Ausbreitung. In der merowingischen Zeit wächst neues Leben zu. Auf so nach und nach fest gefügtem Fundament gewinnt dann seit der karolingischen Zeit die rheinische Kirche Glanz und Bedeutung. Zeugnisse dafür sind heute noch die mittelalterlichen Kirchen, in denen wir Kunstwerke sehen und die an vielen Orten an jenen Stellen errichtet wurden, an denen der Boden die Zeugnisse der Anfänge des christlichen Glaubens erhielt. Wir hoffen, durch weitere Untersuchungen noch neue Belege zu diesem wichtigen Thema beibringen zu können.

SECTIE : H.

RICHTING HEERLEN

ROMANISE WEG

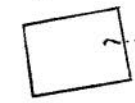
206
VALKENBURGERWEG

- GRAF. 1.
- GRAF. 2.
- GRAF. 3.
- GRAF. 4.

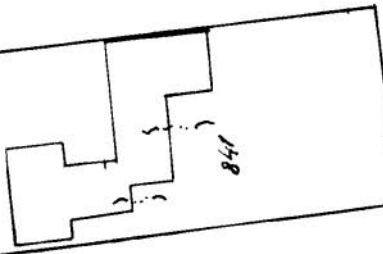
VROEGERE MERPELSWEG

J.G.
SCHAAL T: 1000

842

847

209

647

753

811

HISTORISCHE CHRONIEK

ROMEINSE WEG- EN GRAFVONDSTEN AAN DE VALKENBURGERWEG TE HEERLEN OP 2 EN 3 SEPTEMBER 1964.

Op 2 september 1964 kreeg de oudheidkundige dienst van Heerlen een melding binnen dat er in de Valkenburgerweg ter hoogte van de vroegere Mergelsweg een kiezelspoor was waargenomen. Hier was men een rioleeringsleuf aan het graven i.v.m. het uitbreidingsplan Welten.

Deze sleuf, die een breedte had van ongeveer 1 meter en een diepte van 1,70 m., was dwars over de Valkenburgerweg en verder in zuidelijke richting gegraven.

Onder de Valkenburgerweg bevond zich op een diepte van 75 cm. een kiezellaag met een dikte van 88 cm. en een breedte van 6,20 m. die gedeeltelijk in verband met vroegere aanlegging van diverse kabels vergraven bleek.

Deze kiezellaag moet zonder twijfel een stuk zijn van de romeinse baan die van Boulogne sur M^êr over Tongeren en Coriovallum naar Keulen ging. Hij bestond uit een samenpakking van gele kiezel met kunradersteenschilfers.

Ten zuiden van deze romeinse baan bevonden zich achter elkaar in zuidelijke richting vier romeinse brandgraven.

Het eerste graf bevond zich op een afstand van 8,60 m. van de zuidkant der romeinse baan. De benedenzijde van het noord-westelijk gerichte graf bevond zich op een diepte van 1,40 m. onder het maaiveld.

Hierin werden aangetroffen een geverniste beker met zandbestrooiing, een terra sigillata-kommetje en een bronzen as-munt uit de romeinse keizertijd.

De beker, die uit tal van fragmenten bestond, had een hoogte van 13,5 cm., een voetbreedte van 5,2 cm. en een opening met een diameter van 9,2 cm. (afb. no. 1). De kern van deze beker is oranjekeurig en de vernis zwart-bruin. In deze beker bevond zich het terra sigillata-kommetje met omgeslagen rand type Drag. 35/36. De voetbreedte bedroeg 2,5 cm. en de openingsbreedte 6,5 cm. (afb. no. 1). In dit kommetje bevonden zich enige verbrande beenderresten. Ongeveer 10 cm. ten zuiden van dit aardewerk bevond zich de romeinse keizermunt. De vermoedelijke lengte en de breedte van dit graf, die vastgesteld werden aan de hand van de verspreide beenderresten bedroegen respectievelijk 80 en 29 cm. Het graf kan echter nog grotere afmetingen gehad hebben. Het tweede graf lag op een afstand van 2,80 m. ten zuiden van het eerste graf. Het was oost-west gericht en de benedenzijde bevond zich 1,70 m. onder het maaiveld. Van dit graf was de omtrek vast te stellen aan de hand van 13 spijkerfragmenten die op verschillende afstanden samen een rechthoek vormden van 80 x 32 cm.

In het westelijk gedeelte van het graf bevonden zich verbrande beender-

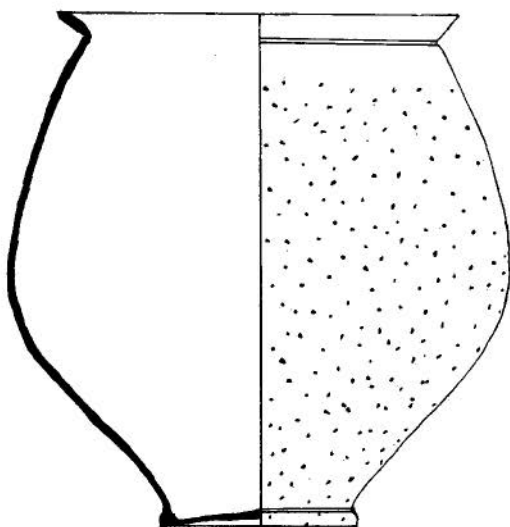
resten die een oppervlak besloegen van 32 x 25 cm. Buiten de spijker- en beenderresten bevatte het graf geen andere voorwerpen.

Het derde graf lag 3,10 m. zuidelijker dan no. 2 en eveneens op een diepte van 1,70 m. Hierin werden slechts verbrande beenderresten gevonden, die een oppervlakte van 35 x 30 cm. besloegen.

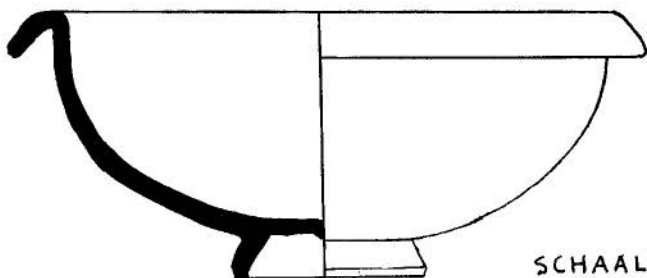
Het vierde graf bevond zich weer 1,70 m. zuidelijker dan het derde graf. Hier was eveneens slechts een oppervlakte van 20 x 35 cm. waarneembaar, waarin zich verbrande beenderresten bevonden. Het lag op een diepte van 1,70 m. onder het maaiveld.

Bij het doortrekken van de rioleringssleuf in zuidelijke richting werden geen verdere oudheidkundige vondsten meer gedaan.

Jos. Gielen.

SCHAAL 1:2.

SCHAAL 1:1.

AFB. NO. 1.

J.G.

ROMEINSE VONDSTEN AAN DE PROMENADE TE HEERLEN.

Tijdens het uitschachten van grond t.b.v. de bouw van enige nieuwe winkelpanden aan de Promenade te Heerlen werden op 22 en 23 september door de oudheidkundige dienst van de gemeente Heerlen wederom enige vondsten gedaan.

Nadat er ongeveer 80 cm. grond van de bovenzijde van het betrokken terrein waren verwijderd, werden de volgende romeinse voorwerpen gevonden.

1. Een bronzen as-munt uit de romeinse keizertijd.
2. Een terra-sigillata schaalje in fragment type Drag 18/31, met de pottenbakkersstempel: COSI. RVTIN.
3. Een terra-sigillata bodemfragment waarop aan de buitenzijde ingekrast:

KOVIN|.

4. Een terra-sigillata schaal in fragment type Drag 32.
5. Een terra-sigillata kom in fragment type Drag 45.
6. Drie versierde terra-sigillata fragmenten Drag 29 en 37, met eierlijst, planten en dieren.
7. Een ijzeren voorwerp.
8. Een geverniste beker met schubbenversiering in fragment met een diameter van 15 cm.
9. Verder nog een dertigtal aardewerkfragmenten waaronder terra-sigillata en inheems aardewerk.

Ook werden er nog 6 gave waterleidingsbuisjes aangetroffen, waarvan de juiste datering nog niet bekend is. Het zijn oranje-geelachtige, van klei gebakken ronde pijpjes met een lengte van 31,5 cm., een binnendiameter van 5 cm. en een wanddikte van 1 cm.

Van ons abonné-lid de heer C. Helgers vernamen wij dat hij in 1905 of 1906 op het bovengenoemde terrein een romeinse munt gevonden heeft. Deze munt bleek een bronzen as-munt van keizer Augustus (27 v.-14 n. Chr.) te zijn. Op de munt komt een contramerck CAE voor en een inkeping in de rand.

V.Z. kop van keizer Augustus naar links gewend.

Randschrift: PONT [ifex] MAX [imus] = hoge priester. Deze titel werd aan Augustus verleend in 12 v. Chr. De munt is dus geslagen ná 12 v. Chr.

K.Z. In het midden S [enatus] C [onsulto] = met goedkeuring van de senaat.

Randschrift: III VIR AAA FF. Verder is er op de munt niets van het randschrift te lezen.

Voor III VIR AAA FF zie: H. van de Weerd: Inleiding tot de gallo-romeinse archeologie der nederlanden, Antwerpen 1944. Pag. 158 onderaan.

Jos. Gielen

EXCURSIE NAAR ROLDUC EN NAAR HET KASTEEL VAN 's-HERTOGENRADE.

Met een deelnemersaantal van ruim 90 personen had op zaterdagmiddag 25 juli 1964 een uitstap plaats naar de voormalige abdijgebouwen van Rolduc en naar het voormalig kasteel van 's-Hertogenrade. Onze charmante gastheer de zeer eerwaarde heer L. Augustus, leraar te Rolduc, ontving ons gezelschap op het historische voorplein. In de monumentale abdijkerk kregen we een duidelijke en boeiende uiteenzetting over de ontstaans- en bouwgeschiedenis van Kloosterrade en diens rusteloze stichter Ailbertus. De heer Augustus kon zijn betoog onmiddellijk toetsen aan de stenen documenten in de vorm van de verschillende bouwkundige onderdelen en stijlen van de kerk. In de historische crypte met zijn prachtig bewerkte kapitelen beleefden we 'n ogenblik iets van de bezieling, die de stichter tot deze onderneming moet hebben aangezet.

Niet minder instructief was ons bezoek aan de bibliotheek, waarin tevens een kleine tentoonstelling van charters was ingericht. Ook een fraaie muntencollectie verraste ons.

Tijdens de koffie hield de heer H. J. M. Frusch een causerie over het ontstaan van het land van Rode, toegelicht met een kaart van de landen van Overmaas.

Daarna werden de benen gestrekt met een wandeling door het bosquet zodat we zonder omwegen Herzogenrath konden binnen tippelen. De klim naar het sterk gerestaureerde kasteel werd ruimschoots beloond door de wijde vergezichten over het omringende land, waarbij enige historische punten duidelijk konden worden gelokaliseerd.

In een der vertrekken van dit gemeentehuis ingericht gebouw gaf de heer L. van Hommerich een korte uiteenzetting over het ontstaan en de functie van dit kasteel. Voorts wijdde hij aandacht aan de bestuursnormen en de bestuursvorm van het land van Rode, waarbij het standen-college ter sprake kwam, mede in zijn nauwe samenhang met het historisch hertogdom Limburg. Spreker ging nader in op het beloop van de grote handelsweg met zijn tol die aan de voet van de heuvel, waarop het kasteel is gebouwd, voorbij liep. Hij lichtte zijn uiteenzetting toe met enige citaten van nog onuitgegeven documenten, berustend in het Brussels algemeen rijksarchief.

L. v. H.

HET ONTSTAAN VAN HET LAND VAN RODE.

Men heeft ons gevraagd vanmiddag iets te vertellen over het ontstaan van het Land van Rode. Wel: wij zouden ons zeer wel van onze taak kunnen afmaken door op te merken: van de oorsprong van het Land van Rode weten wij niets. Als wij het daarbij zouden laten, zouden wij geen onware mededeling hebben gedaan, maar wij zouden èn de organisatoren van deze excursie èn U hebben teleur gesteld. Daarom zullen wij proberen, nu wij geen directe gegevens over het ontstaan van het oude Land van Rode hebben, door middel van redenering van uit andere ons wel bekende feiten tot een ontstaanshypothese te komen, die U dan

misschien ook niet geheel mag bevredigen, maar die U in ieder geval meer volloening zal schenken dan de blote mededeling, dat wij van het ontstaan van het Roderland niets weten. Evenwel: U zult ons moeten volgen op een ongemakkelijke weg, die loopt door een terrein vol doornig struikgewas, waarvan donkere zijpaden zich afsplitsen, die ons makkelijk op een dwaalspoor kunnen voeren.

Hier in deze oude abdij bevinden wij ons in de onmiddellijke nabijheid van de voormalige hoofdstad van het Land van Rode: het stadje Herzogenrath. Deze abdij heette oorspronkelijk Kloosterrade en zij ligt in de gemeente Kerkrade. Al deze rade en rode namen duiden op ontginning van bossen, evenals het ook in de gemeente Kerkrade gelegen Haanrade. Eveneens op bebossing wijzen Holz, Holzkuilen, Spekholz, Berenbos, Beukenbos en Kloosterbos, allen in de gemeente Kerkrade gelegen. Wij kunnen dan ook besluiten, dat het gebied der huidige gemeente Kerkrade in de oudste tijden bedekt was met uitgestrekte wouden, waarin hier en daar wel een Romeinse villa werd gebouwd, maar wier ontginning en vruchtbaar-making toch eerst een aanvang nam met de komst der Franken. En niet alleen Kerkrade was één groot woud. Ook zijn omgeving moet rijkelijk met houtgewas zijn bedekt geweest. Denkt U maar aan een naam als Bochoitz, dat beukenwoud betekent, aan Sempelveld, dat door Dr. Tummers onlangs in zijn Nijmeegse dissertatie¹⁾ als *Sempervivum* is geduid, dat oorspronkelijk als „altijd groen” moest worden verklaard en dat gezien moet worden als een doublet van de naam van het gehucht Huls in diezelfde gemeente Sempelveld gelegen. Wij moeten dus aannemen, dat waar nu Sempelveld ligt, zich oudtijds een uitgestrekt Hulstbos heeft bevonden. Realiseert U zich verder, dat Welten, Waldheim betekent en dat wij in de omgeving daarvan vinden Imstenrade en Benzenrade. Sluiten wij de halve cirkel om Kerkrade, dan komen wij voorts nog tegen Strijthagen, Kolverenbos en Finkenrath. Het zal duidelijk zijn, dat, gaan wij op zoek naar de plek van waaruit de ontginning van het Land van Rode inzette, wij ons moeten wenden niet naar het noorden, noch naar het oosten of het westen, maar naar het zuiden. Daar vinden wij een plaats die in Keltische tijden reeds was ontgonnen en die ons de kern lijkt van de landstreek waaraan Rode zijn ontstaan te danken heeft. Wij denken hier aan Richterich niet zover van Kerkrade gelegen. Dit Richterich dankt zijn ontstaan aan de Keltische hoeve van een zekere Rictire, welke naam zoveel als familie- of stamhoofd betekent. Deze hoeve moet in de Romeinse tijd, waarschijnlijk door de nabijheid van de Romeinse weg Aken-Heerlen, zijn uitgegroeid tot een voor die dagen niet onaanzienlijke nederzetting die door de Romeinen *Ricteriacum* werd genoemd.

Toen nu de Franken in het land kwamen, viel *Ricteriacum* in handen van een Frankisch edelman. Het was immers bij de Franken de gewoonte, dat de edellieden in het bezit kwamen van de landgoederen die men in de in bezit genomen gebieden aantrof. Op deze wijze werd de grondslag gelegd voor het praedium, het eigen goed Richterich²⁾. Dit praedium Richterich moet een grote uitgestrektheid hebben gehad, want omdat nog in de 12e eeuw Kerkrade tot de parochie Richterich behoorde, mag

men wel aannemen, dat ook Kerkrade tot dit praedium behoorde, ja, men kan nog verder gaan en veronderstellen, dat andere grote stukken van het latere Land van Rode er toe hebben behoord. Ook daarvoor zijn argumenten aan te voeren, maar ik geloof, dat het beter is deze aanwijzingen nog even in petto te houden.

Als wij iets meer weten over de historische gebeurtenissen in deze streken blijkt het domein Richterich in handen te zijn van de paltsgraven van Aken. Weer iets later en wel omstreeks het midden der 11e eeuw is een deel van het domein Richterich, en wel dat deel dat later tot het Land van Rode behoort, bezit van de graven van Saffenberg. Hoe en waarom een deel van het praedium Richterich aan de Saffenbergs is gekomen onttrekt zich aan onze wetenschap. Dr. Boeren heeft verondersteld³⁾, dat de graven van Saffenberg wel aan de paltsgraven van Aken verwant zijn geweest en hij wijst op het voeren van de rijksadelaar in het wapen der Saffenbergs, waarmee hij wil suggereren, dat de Saffenbergs in nauwe betrekking tot het Rijk hebben moeten staan evenals de paltsgraven, die, zoals bekend, in de Karolingische tijd de verdedigers der keizerlijke rechten in de Duitse hertogdommen waren.

Zoëven beweerde ik, dat er nog argumenten zijn aan te voeren voor de stelling, dat behalve Kerkrade nog andere grote stukken van het latere land van Rode tot het praedium Richterich hebben behoord. Deze argumenten moeten wij putten uit de latere geschiedenis van het paltsgrafelijke gedeelte van het domein Richterich. Toen het paltsgravengeslacht in 1140 was uitgestorven, vielen de Richterichse goederen dier graven aan de keizer terug, die er in 1144 het huis Heinsberg mede beleende. Via de aartsbisschop van Keulen kwamen de graven (in 1356 werden zij heretogen) van Gulik in 1312 in pandbezit en in 1336 in volle eigendom dezer goederen.

Hertog Willem II van Gulik verenigde in 1361 de plaatsen Richterich, Bank, Horbach, Berensberg en Eyselshoven tot een Gulikse onderheerlijkheid die hij aan ridder Godart van Bongard, de heer van het huis Heiden voor 3000 oude schilden in pand gaf. Eyselshoven werd dus bij de grondvesting van de onderheerlijkheid ter Heiden bij plaatsen gevoegd, die oorspronkelijk tot het praedium Richterich hebben behoord. Voorzichtig mogen wij dus wel de veronderstelling opperen dat Eyselshoven oorspronkelijk ook tot het domein Richterich behoorde. Nu is het evenwel opmerkelijk, dat de oude parochie Eyselshoven, behalve Eyselshoven zelf, dat nooit tot het Land van Rode heeft behoord, omvatte Broekhuizen, Groenstraat, Waubach, Marienberg en Scherpenzeel (met Rimbürg)⁴⁾. Grondgebied derhalve, dat wij later voor een deel terugvinden als Land van Rode. Wij mogen, dunkt ons, aannemen, dat al deze plaatsen oorspronkelijk, evenals Eyselshoven, tot het domein Richterich hebben behoord en dat de graven van Saffenberg naast Kerkrade en omgeving ook de andere gedeelten van het Roderland voor zover zij tot de parochie Eyselshoven hebben behoord, van de paltsgraven hebben gekregen.

Wij deelden zoëven mede, dat omstreeks het midden der 11e eeuw een deel van het eigen goed Richterich in handen was van de graven van Saffenberg. Vanaf die tijd dateert het bestaan van het Land van Rode.

De eerste heer van Rode moet geweest zijn graaf Herman van Saffenberg. Er is geen enkel stuk waaruit dit blijkt, maar wel een indirecte aanwijzing. Immers de annalist van Rolduc verhaalt ons, dat de grote weldoener van zijn klooster, graaf Adelbert van Saffenberg, de kerk van Kerkrade had verkregen uit de nalatenschap van zijn vader⁵). Die vader nu was de door ons genoemde graaf Herman van Saffenberg. Wij ontmoeten deze Herman als getuige in oorkonden van de Keulse aartsbisschop Anno II (1056-1075) en wel in de jaren 1061, 1063 en 1074. In oorkonden van Anno's opvolger treffen wij Herman niet meer aan. Graaf Adelbert verschijnt als getuige voor het eerst in 1079⁶). Wij mogen dus wel aannemen dat Herman tussen 1074 en 1079 is gestorven. Daar er dus tijdens zijn leven in Kerkrade een kerk heeft gestaan — wij mogen wel aannemen dat hij kort nadat hij het Land van Rode in bezit kreeg met de bouw daarvan is begonnen, want het is altijd het streven van grote en kleine heersers geweest hun gebieden ook kerkelijk zo spoedig mogelijk van de buurlanden onafhankelijk te maken — kan gesteld worden, dat Kerkrades eerste kerk omstreeks 1060 werd gebouwd.

Was Herman van Saffenberg ook de bouwer van het kasteel van Rode? Weer moeten wij antwoorden: wij weten het niet. In 1104 wordt de burcht voor het eerst genoemd in de Annales Rodenses en wel als Rodense castrum⁷) (Burchtrode). Voor het heffen van tol lag hij zeer gunstig. Het verkeer van Keulen en Gulik naar Aken voerde eraan voorbij, terwijl ook een weg naar Maastricht langs de sterkte liep. Over deze tol zal, menen wij, Drs. van Hommerich straks op het kasteel nog wat vertellen, zodat wij er verder gevoeglijk over kunnen zwijgen.

In hetzelfde jaar 1104, waarin er sprake is van de burcht te Rode, moet er ook rond het kasteel een nederzetting hebben bestaan, want er wordt dan ook melding gemaakt van het castrensis viculus⁸) (het gehucht, het dorpje van het kasteel). Het bestaan van dit dorpje doet ons, naar wij menen veilig, aannemen, dat de bouw van het kasteel geruime tijd voor 1104 moet hebben plaats gehad. Wij geloven zelfs dat het niet vermetel is om, evenals voor de kerk te Kerkrade, de bouw rond 1060 te plaatsen.

In 1136 huwt hertog Hendrik II van Limburg de erfdochter der Saffenberg's Mathilde. Daardoor komt hij in het bezit van het kasteel en Land van Rode en men schrijft voortaan Roda Ducis ('s-Hertogenrode). Laatst genoemde Nederlandse naam komt voor het eerst voor in een oorkonde van 1282, waarin Rudolf van Habsburg aan Reinoud van Gelder toestaat de munt van Limburg⁹) naar Rode over te brengen. In de oorkonde lezen wij: „in oppidum Rode quod vulgariter des Hertogenrode dicitur”¹⁰) (in de stad Rode, die in de volksmond des Hertogenrode genoemd wordt).

U weet nu, dat wij niets te veel zeiden, toen wij U bij de aanvang van ons betoog mededeelden, dat wij van het ontstaan van het Land van Rode niets weten. Alles bijna berust op hypothesen. Bevrediging kan U, wat wij U verteld hebben, nauwelijks schenken. Wij hopen dat U ons niet euvel zult duiden dat Clio niet openbaren wil wat zij in haar schoot verborgen houdt.

H. J. M. Frusch.

- 1) Dr. P. L. M. Tummers: Romaans in Limburgse Aardrijkskundige namen (Assen 1962) blz. 35.
- 2) Voor Richterich vergelijkte men: Dr. W. Gierlichs: Die Bedeutung der Gelände- und Ortsnamen in der Gemeinde Richterich; in: Heimatblätter des Landkreises Aachen, 10. Jahrgang Heft 1-2 S. 7.
- 3) Dr. P. C. Boeren: Rodensia II (Maastricht 1942) blz. 31.
- 4) J. M. van de Venne: Eygelshoven gedurende acht eeuwen 1131-1931 (Maastricht 1931) blz. 133.
- 5) Annales Rodenses (voortaan aan te halen als A. R.) uitgegeven in: S. P. Ernst: Histoire du Limbourg etc., Tome VII (Liège 1852) blz. 14.
- 6) Lacomblet: Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins I resp. no. 196, 199, 218 en 241. Wij waren niet in de gelegenheid Lacomblet zelf te consulteren. De bronvermelding ontleenden wij aan Eugen Ewig: Zum lothringischen Dukat der Kölner Erzbischöfe; in: Aus Geschichte und Landeskunde. Forschungen und Darstellungen Franz Steinbach zum 65. Geburtstag gewidmet von seinen Freunden und Schülern (Bonn 1960) S. 226, Noot 86 en S. 227 Noot 99.
- 7) A. R. blz. 6.
- 8) A. R. blz. 7.
- 9) Hier wordt bedoeld Limburg aan de Vesdre.
- 10) S. P. Ernst: Histoire du Limbourg etc. Tome VI (Liège 1840) p. 306.

UIT DE GESCHIEDENIS VAN ROLDUC.

Een perkament-handschrift met notities over de jaren 1104-1157, dat nu berust in het Rijksarchief te Maastricht en dat men in de vorige eeuw ging aanduiden als de „Annales Rodenses”¹⁾, geeft de eerste bijzonderheden over het tegenwoordige Rolduc. Het is gesticht bij de raakvlakken van verschillende talen en culturen door een man uit het Scheldegebied, door Ailbertus kanunnik te Doornik, die hier in 1104 een kleine woning met kapel inrichtte. Het jonge „Land van Rode” stond politiek gezien onder Duitse invloed: de graaf van Saffenberg aan de Ahr was er de machthebber. Rond 1140 komt Rode aan de hertog van Limburg²⁾ en ondergaat dan de zeer wisselende lotgevallen van het hertogdom. Onbestendigheid kenmerkt reeds het leven van Rolducs stichter. De sarcofaag — in het midden van de crypte — die het gebeente van Ailbertus bevat en veel bezoekers tot een griezelend kijken uitnodigt, schijnt aan te duiden dat Ailbertus in Kloosterrade leefde en stierf. In feite verbleef hij er slechts zeven jaar, bovendien benutte hij bijna een jaar voor een reis naar Doornik en het bouwen van een kapel te Elsbeke (in de buurt van Brussel). Verschil van inzicht met een deel van zijn medebroeders deed hem in 1111 Rolduc verlaten. Hij trok naar Noord-Frankrijk, waar hij opnieuw een kloostertje stichtte. Na tien jaar ging hij weer op stap, nu naar het gebied van de Rijn, stierf er na een kortstondige ziekte in 1122 en werd in de kapel van Sechtem begraven. Zijn gebeente dat in de 18de eeuw werd opgegraven, is pas in 1895 overgebracht naar Rolduc.

Na het vertrek van Ailbertus groeide Kloosterrade uit tot een abdij van Reguliere Kanunniken naar de regel van de H. Augustinus, de zwarte koorheren. Reeds onder Ailbertus was het oostelijke deel der crypte met de drie concha's tot stand gekomen (wijding 1103) en de omtrek van de kerk uitgezet op manshoogte. In vier bouwfases worden kerk en crypte

voltooid (kerkwijding 1209). Het idee van de opvallende pseudo-transepten is waarschijnlijk pas bij de afbouw geboren. Alles wijst erop dat de twee zijschepen laag zouden blijven en op de gewone wijze van het middenschip gescheiden zouden worden door een rij elkaar afwisselende pijlers en zuilen. Nu is in de zijschepen tweemaal een zuil weggevallen en opent zich het zijschip naar de hoogte, gedekt met een tonggewelf, waardoor de strakheid van het alternerende systeem is gebroken en een rijkere lichtval in het hoofdschip mogelijk is. — Ruim 40 koorheren konden de abdij bewonen. Men nam rond 1140 de parochiezielzorg ter hand, o.a. in het hertogdom Limburg zelf; drie vrouwenkloosters werden gesticht, nadat de abdij aanvankelijk een dubbelklooster was: Scharn, later overgebracht naar Sinnich (bij Teuven in België), Marienthal (in het Ahrdal) en Hoydonk (in Noord-Brabant). Kloosterrade had de leiding over de kloosters der Augustijner koorheren in Friesland.

De bijzondere voorkeur der hertogen van Limburg ging uit naar deze abdij: veel dotaties kwamen uit hun hand, een tijd lang was een der kanunniken hun kanselier, enige hertogen en hertoginnen zijn er begraven. Het graf van Walram III († 1226) is nog behouden.

Gelegen echter aan de oostelijke rand van de Brabantse invloedssfeer bevond de abdij zich in de knel tussen de expansieve drang van Brabant en de krachten der tegenstrevers. Na de grote slag bij Woeringen is ook voor de abdij het ongunstig tij aangebroken.

Het excentrisch gelegen Land van Rode wordt bovendien in de loop der eeuwen graag verpand aan vreemde heersers.

Bij de grote Windesheimse hervorming in de kloosters der Augustijner koorheren in de 15de en 16de eeuw sloot Kloosterrade zich niet aan, het wilde een eigenstandige abdij blijven. Enkele hervormingspogingen onder abt Dammerscheidt (1522-1557) met hulp van de Windesheimers mislukten. De leiding, over de Friese kloosters werd Rolduc ontnomen.

Wanneer bij het uitbreken van de 80-jarige oorlog vanuit het oosten aanvallen worden ingezet op de Zuidelijke Nederlanden, is de abdij weer blootgesteld aan plundering en brandschatting. Zelfs na de Vrede van Munster in 1648 is de abdij bedreigd; de Landen van Overmaas zijn namelijk onverdeeld gebleven tussen Spanje en de Republiek. De Hollanders trachtten zich toen meester te maken van de abdij en haar bezittingen. Abt Lamberti weet tenslotte te bereiken dat bij het Partage-tractaat (1663) het gebied rond het klooster: 's-Hertogenrade, Kerkrade en Merkstein bij de Zuidelijke Nederlanden blijft, zodat het voortbestaan van de abdij verzekerd is.

Kloosterrade gaat een nieuwe bloei tegemoet; daarvan getuigen nu nog de prachtige abtswoning met de fraaie hoektoren (1671-75) en de elegante torenspits (1678), gebouwd onder abt van der Steghe. In 1680 vond de abdij ook de kracht tot een inwendige hervorming. Abt van der Steghe met de grote steun van zijn prior Bock kon ondanks het verzet der oudere kanunniken een strengere kloostergeest en een betere opleiding van de aanstaande koorheren doorvoeren, daarmee de grondslag leggend voor een verantwoorde zielzorg. Een typisch voorbeeld van de rigoreuze aanpak vormt het tegenwoordige graf van Walram III in het middenpad

van de kerk. Tot dan toe stond het als een tombe boven de grond. In de ogen van Bock stoorde het echter de soberheid der kerk, hij liet het dus in 1687 verwijderen, maar moest het op last van de landsregering herplaatsen. In 1715 vond abt Heyendal de oplossing: een nieuwe grafsteen die *in* de vloer gelegd kon worden en afgedekt werd met een koperen rooster, zoals wij het nu kennen³).

De rigoristische ideeën over kloosterleven en zielzorg die in de abdij opgeld deden, riepen in de buitenwereld weinig zachtzinnige beschuldigingen van Jansenisme op, vooral onder de abten Bock en Heyendal. Men kan hen niet beschouwen als Jansenisten in dogmatische zin, wel op practisch zedelijk en kerkelijk terrein.

In tegenstelling met veel andere kloosters is voor de abdij de 18de eeuw — de laatste eeuw vóór de opheffing in 1797 tijdens de Franse overheersing — een tijd van innerlijke en uiterlijke bloei geweest. De abdij kon weer 40 tot 50 kanunniken onderhouden. Zij maakte haar economie gezond: sedert 1500 had zij een groeiend interesse getoond voor de plaatselijke mijnbouw, vanaf 1742 nam zij de mijnen op haar terreinen in eigen beheer; twee grote straatwegen werden aangelegd door het gebied van 's-Hertogenrade en Kerkrade; de landbouw werd geactiveerd, de grote pachtboerderijen vernieuwd en uitgebreid, de tienden en beleende goederen zorgvuldiger beheerd; in het veraf gelegen Ahrdal besteedde men meer aandacht aan de wijnbouw. Op politiek terrein speelde de abdij een rol, omdat de abten voorzitter waren van de Staten van Limburg en natuurlijk van de Staten van het Land van Rode. Daarnaast was de abt grondheer van Kerkrade, Merkstein en Goé (in het oude hertogdom). Als vruchten van deze welvaart kunnen we nu nog bewonderen de lange oostelijke vleugel langs de speelplaats met de sierlijke rococo-bibliotheek, kort na 1750 gebouwd onder leiding van de Akense architect Moretti, en de ruime kloosterhoeve (1792-94), nu in het bezit van de fam. Deutz. Een minder zichtbare, maar diepere roem verwierf de abdij op zielzorgelijk gebied. Vooral in het oude hertogdom Limburg werden nieuwe parochies gesticht en meer zielzorgers geplaatst. In totaal voorzag Kloosterrade in de 18de eeuw dertien parochies en twee vrouwenkloosters van geestelijken, zodat ongeveer 25 koorheren — in zwarte toog met een witte band vanaf de hals afhankelijk tot onder de linker arm — werkzaam waren in de praktijk. Bewaard gebleven parochieregisters, theologiehandschriften, richtlijnen voor de zielzorger, catechismussen vormen de bewijsstukken van de serieuze inzet der koorheren.

In deze streken en in het oude Limburg heeft de abdij Kloosterrade een niet onbeduidende rol gespeeld; gelegen bij het riviertje de Worm, grens tussen de bisdommen Luik en Keulen, had ze in beide gelding. Zij bevond zich aan de uiterste grens van de Zuidelijke Nederlanden, tussen het Hollandse gebied van Heerlen en Gulikse gebiedsdelen; ze stond in nauw contact met de rijksstad Aken, waar ze een refugiehuis bezat. Uit de verschillende taalgebieden waren de koorheren afkomstig; wie er intrad moest eigenlijk drie talen beheersen: Duits, Frans en Nederlands, want het werkterrein der abdij lag ook in drie taalgebieden. Opvallend is dat preek en catechisatie te Kerkrade en Eupen in het Duits werden

gehouden. — In de 17de eeuw stammen de abten uit de nabije duits-talige gebieden; in de 18de eeuw wenst de Oostenrijkse regering alleen abten die geboortig waren uit de Zuidelijke Nederlanden. Dan gaat de Limburgse invloed overheersen, niet zonder strubbelingen.

De Franse Revolutie maakte plotseling een einde aan dat alles. De abdiij bleef tenslotte leeg en onbewoond achter; van de inventaris is nauwelijks iets overgebleven.

L. Augustus.

1) Een nieuwe kritische editie van deze Annales is zeer gewenst. De uitgave, verzorgd door E. Lavalleye in 1852 te Luik, bevat wel de verdere geschiedenis der abdiij tot 1700, er staan echter nogal wat onnauwkeurigheden in; zij heeft ook geen registers en nadere toelichtingen. De editie Pertz in de Monumenta Germaniae is haast onbereikbaar.

2) De naam Rode werd toen tot „s-Hertogenrode”, in het Frans „Rode le Duc”, welke naam in de verkorte vorm „Rolduc” nu ten onrechte wordt gevoerd door de oude abdiij Kloosterrade; in feite „l'abbaye du Pays de Rolduc”.

3) De vervaardiging van deze grafsteen stelt men gewoonlijk in het jaar 1687 o.a. De Nederlandse monumenten van Geschiedenis en Kunst, deel V, afl. 1, 's-Gravenhage 1962, blz. 339. S. P. Ernst, die de dagboeken van die tijd nog gekend heeft, zegt uitdrukkelijk in 1715, onder abt Heyendal. (Archief Rolduc, Abdiij Kloosterrade, handschrift 23, fol. 3r^o.)

IVe CONGRES INTERNATIONAL

d'Etudes Gauloises, Celtiques et protoceltiques à Sarrebruck

4-8 Septembre 1964.

M. Lutz, conservator van het museum te Saarburg, sprak over de oostgallische terra sigillata. (Satto-Saturninus). Hiervan zijn in Heerlen's museum stukken aanwezig.

Van *Satto-Saturninus* zijn tot nog toe drie werkplaatsen bekend namelijk: *Chémery - Mittelbronn* en het kort geleden ontdekte *Boucheperon*.

Zij liggen in een straal van nauwelijks 30 km omtrek rond het gebied van de Moezel.

Te Boucheperon vinden wij alle versieringscategorieën van het klassemment Delort¹⁾ terug behalve die der bogen en Polyphème²⁾.

In het begin der 2e eeuw ontwikkelt zich hier een sterke productie van terra sigillata, aldus spreker, zoals trouwens geheel Oostgallië een tijdperk van grote bloei tegemoet gaat.

Zo bevindt zich een behoorlijke collectie terra sigillata van het weinig bekende Madeleine in het museum van Nancy en Rheinzabern wordt een grote pottenbakkerscentrale.

Satto-Saturninus komen voor aan de Moezel, de Saartreek, Trier en de Argonnen.

Gewoonlijk spreekt men van Satto en in het begin was het de naam Saturninus die men overal terugvond in de driehoek Dijon-Reims-Trier.

Zijn stijl is van Gallische oorsprong. Satto heeft rechtstreeks gewerkt met Saturninus. Tussen Zwitserland en Nederland komt hij geregeld voor: SATTO-FECIT³⁾. Als graffiet wordt de persoon aangegeven, volgens

spreker, die het decor gemaakt heeft. Satto is de *vertrouwensman* van Saturninus of misschien zoals Delort het uitdrukt Satto en Saturninus waren geassocieerd⁴).

Chémery en Boucheporn hebben gelijktijdig gewerkt.

Chémery geeft de naam Saturninus en in graffiet Satto.

In de twee werkplaatsen komen op verschillende vormen van sigillata de namen voor van Lucius en Vendicus.

Na *Chémery* vinden wij *Satto* te *Blickweiler*: *Satto fecit*. De naam Saturninus is verdwenen.

Te *Blickweiler* komt verder voor de **Ⓛ** (klein) pottenbakker of Doecus, ook genoemd de *Blickweiler* hoofdpottenbakker, de pottenbakker van de springende dieren, de meester der grote figuren en SATTO.

Het kleine paard, in *Blickweiler* onbekend, komt voor te *Boucheporn*. In *Mittelbronn* is de pottenbakker CIBISUS de meest bekende en SATTO. Satto behoort ook tot de pottenbakkers van *Rheinzabern*, maar de vormschotel was gefabriceerd te *Chémery*.

Wat *Boucheporn* betreft mogen wij spreken van een belangrijke werkplaats, niet alleen door de uitgebreidheid van haar productie, maar ook in verband met chronologische gegevens, die zij ons mogelijk nog kan verstrekken.

Men kan als zeker aannemen, dat haar activiteit begonnen is in het laatste derde deel der eerste eeuw.

Wat SATTO betreft zal men voortaan rekening moeten houden met een productie, die over drie fabrieken verdeeld is.

De nieuwe ontdekking bevestigt zekere relaties tussen de „Groep” SATTO en *Blickweiler* zoals *Knorr* reeds te kennen gaf⁵). Dit zal vanzelfsprekend naar andere vertakkingen leiden⁶).

A. Ulrich.

- 1) E. DELORT: *La Céramique de Satto et Saturninus*;
in: *Annuaire de la Soc. d'Hist. et d'Arch. de la Lorraine*;
T. XLIV, 1935.
- 2) POLYRHÊME: *Figuur uit de Odessee van Homerus*.
Een éénogige mensverslindende reus.
(Verg. E. DELORT o.c. Pl. XII, nr 353).
- 3) Ook in het museum te *Heerlen* bevindt zich een wijnoogstmotief op het fragment van een *Satto*-kom Drag. 37.
- 4) E. DELORT: o.c., blz. 10.
- 5) R. KNORR en F. SPRATER: *Die westpfälzischen Sigillata-Töpfereien von Blickweiler und Eschweilerhof*;
Speier a/Rh. 1927, Pl. 83, 1—4.
- 6) M. LUTZ: *Aperçu sur l'officine de Boucheporn de découverte récente*;
in: *Rei cretariae romanae, fautorum. Acta IV*;
Tongeren 1962, blz. 79—80.

VIJFTIG JAREN PAROCHIALE SCHOOLVERENIGING HEERLEN.

Op 5 oktober j.l. heeft het bestuur van de parochiale schoolvereniging Heerlen het feit van zijn 50-jarig bestaan feestelijk herdacht. Bij gelegenheid hiervan is een typografisch keurig verzorgd gedenkboek uitgegeven, op suggestieve wijze geïllustreerd. In de tekst, die door onderget. is geschreven, wordt bijzondere aandacht besteed aan problemen van pedagogische en didactische aard. Het bestuur heeft de zorg voor 38 scholen in eigendom en voor 56 scholen in administratie. In totaal bezoeken meer dan 19.000 kinderen deze onderwijsinstellingen.

L. v. H.

IN MEMORIAM JEF LEUFKENS.

*Quisque amat patriam non
quia magnam sed quia suam
hij heeft zijn vaderstad bemind
niet omdat die groot was, maar
omdat die de zijne was.*

(vrije vertaling)

Op 14 aug. j.l. overleed te Heerlen op 53 jr. leeftijd de heer Jef Leufkens. Geboren en getogen Heerlenaar was hij met een hartstochtelijke belangstelling geïnteresseerd in het romeinse verleden van zijn vaderstad. In zijn jeugd maakte hij de revolutionnaire ontwikkeling door van de groei van Heerlen. Overal waar gebouwd werd zag men zijn spiedende ogen over de omwoelde grond gaan: zijn jachtgebied bij uitstek. Meestal ging hij met romeinse vondsten naar huis. Geen wonder dat hij op de duur in het bezit kwam van een uitgebreide collectie romeinse oudheden, die hij zorgvuldig katalogiseerde. Het was z'n grootste genoegen 's avonds deze kostbare getuigen van een ver plaatselijk verleden op tafel uit te stallen, ze stuk voor stuk in de hand te nemen en te filosoferen over de zin van die gebruiksvoorwerpen. Daarenboven verzamelde hij een ongeschreven kennis van terreinen, die uit een oogpunt van oudheidkundig bodemonderzoek van belang waren of nog zijn.

De oudheidkundige dienst van de gemeente Heerlen heeft hij onschatbare diensten bewezen. Tijdens de opgravingscampagne van de romeinse thermen aan de Coriovallum-Kruisstraat stelde de gemeente hem aan tot bewaker van het terrein (1940-1941). Met grote nauwgezetheid heeft hij de kapers op de kust geweerd. In latere jaren heeft hij vele van zijn oudheidkundige voorwerpen aan het gemeentemuseum verkocht. Nauwkeurig had hij van elke vondst de plaats en datum genoteert, terwijl hij door zelfstudie vaak ook een determinering ervan wist te geven. Van zijn speur- en wandeltochten kwam hij regelmatig verslag uitbrengen, zodat hij ons herhaaldelijk op het spoor bracht van oudheidkundige bodemgegevens, die anders voor goed verloren zouden zijn gegaan.

Zijn speurzin voor het verleden had een diepere betekenis. Soms weefde zijn combinatievermogen een web van historische samenhang in de ver-

scheidenheid van zijn losse-vondstenbezit. Hij ervoer dan iets van het contact met de boeiende en voor die tijden mondiale romeinse cultuurperiode. Meestal eindigde hij zulke bespiegelingen met de vraag: wat mag Heerlen toen toch wel geweest zijn? En zijn ogen dwaalden dan zoekend van de voorwerpen af als hoopte hij ergens het licht te ontdekken in de duisternis van ons plaatselijk verleden. Met 'n zekere fierheid liet hij de conclusie erop volgen, dat hij blij was Heerlenaar te zijn. Een vreemde conclusie? Zijn burgerzin wortelde in elk geval diep in Heerlens verleden. Ergens had hij onbewust gevoel voor historische dimensies, waarin Coriovallum zijn eigen mogelijkheden heeft kunnen realiseren. Het leefklimaat binnen het imperium romanum deed de coriovallensers nu eenmaal ruimer ademen.

Jef Leufkens heeft zijn vaderstad in gedichten bezongen. Meestal werden ze in het Limburgs Dagblad geplaatst. Over de kwaliteit praat ik niet; het gaat om de inhoud. Hij wist zijn liefde voor Heerlen oprecht gevoelvol in te kleden, hetgeen op zich zelf reeds een verdienste is.

Met respect herdenken we deze trouwe medewerker wiens leven geprivilegieerd was door de duidelijke aanraking met het inzicht van de historische relativiteit, dat hem uitzicht gaf op het absolute van ons bestaan na het verstrijken van de tijdelijkheid. Deze grens is hij overschreden. Hij heeft op ons vóór, dat hij nu kent wat wij zoeken te weten!

L. v. H.

TIRRICUS, PLEBAAN TE HEERLEN ¹⁾,

ANNO 1234.

In 1230 was Hendrik van Dijk, aartsdiaken van Kempenland, te Roermond en hechte zijn goedkeuring aan het wegschenken van de kerken van Wassenberg en Havert aan het Kapittel van Wassenberg. Getuigen bij deze goedkeuring waren Joannes, pastoor en deken van Linne; Everardus, „kanonik” te Susteren; Hendrik van Erprode, „kanonik” te Xanten; Theodorik en Rutger, „kanoniken” te St. Odiliënberg; Gerard, plebaan te Roermond; Dirk, voogd te Roermond en meer anderen ²⁾.

Op 1 juni 1234 presideerde voornoemde aartsdiaken het synodale landkapittel van Susteren, waarin o.a. Nicolaas, pastoor te Drummen, afstand deed van zijn pretenties op een novaaltiende te Drummen, ten voordele van het vrouwenstift te Heinsberg. Het stuk over deze afstand opgemaakt, werd door het zegel van de landdeken bekrachtigd en door de volgende getuigen erkend: Everard, scholaster te Aldeneyck; *Tirricus, plebaan te Heerlen*, Egydius, investitus te Heinsberg; Tirricus, plebaan te Gangelt; Gerard, plebaan te Sittard; Frederik, investitus te Meerssen; Joannes, preister te Merkelbeek; Wetselo, investitus te Beek en al de overige medebroeders in het kapittel van Susteren vergaderd ³⁾.

L. v. H.

- 1) *Plebaan* in de betekenis van pastoor van een doopkerk;
zie: J. HABETS, Bijdragen tot de geschiedenis van de voormalige
Stad Susteren en van de adellijke vrouwenabdij
St. Salvator aldaar;
in: Publications, 1869, blz. 527.
- 2) LACOMBLET, Urkundenbuch; ad annum 1230.
- 3) RITZ, Urkunden etc., blz. 163.